

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**EŞ‘ARİ’NİN MAKÂLAT’INDA HÂRİCİLERİN
SINIFLANDIRILMASI VE ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET HABERLİ

İSTANBUL, 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**EŞ‘ARİ’NİN MAKÂLAT’INDA HÂRİCİLERİN
SINIFLANDIRILMASI VE ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET HABERLİ

Danışman

Doç. Dr. MAZLUM UYAR

İSTANBUL, 2006

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	

İTİKADİ MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BU ALANDA YAPILAN İLK ÇALIŞMALAR

1. MEZHEP KAVRAMI VE İTİKADİ MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ	1
1. 1. Mezhep Kavramı	1
1. 2. İtikâdi Mezheplerin Ortaya Çıkış Sebepleri	2
2. 1. İSLAM MEZHEPLERİ HAKKINDA YAPILAN İLK ÇALIŞMALAR	15
2. 1. Makâlat Türü Eserler	15
2. 2. Haricîler Hakkında Yapılan Çalışmalar	17

BİRİNCİ BÖLÜM

EBU'L HASAN EL-EŞ'ARÎ VE MAKÂLATÜ'L-İSLÂMİYYÎN

1. EBU'L HASAN EL EŞ'ARÎ'İN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	20
1. 1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti	20
1. 2. Eserleri	23
2. MAKÂLATÜ'L-İSLÂMİYYÎN VE'HTİLÂFU'L- MUSÂLLÎN	26
2. 1. Eserin Tanıtımı ve Önemi	26
2. 2. Eserin Neşirleri	30

İKİNCİ BÖLÜM
MAKÂLATÜ'L-İSLÂMİYYÎN'DE HARİCİLER VE ÖNE ÇIKAN
GÖRÜŞLERİ

1. HARİCİLİK VE ORTAYA ÇIKIŞI	32
1. 1. 1. Haricî Kelimesinin Anlamı	32
1. 1. 2. Haricîlerin Lakapları	32
1. 2. 3. Haricîlerin Doğuşunu Hazırlayan Olaylar ve Ortaya Çıkışı	34
2. HARİCİLER'İN SINIFLANDIRILMASI	43
2. 2. NECDİYYE	48
2. 3. ATAVİYYE	51
2. 3. 1. Acârîde	52
3. 1. 1. 1. İsimsiz Bir Fırka	52
3. 1. 1. 2. Meymûniyye	53
2. 1. 1. 3. Halefîyye	53
2. 3. 1. 4. Hamziyye	54
2. 3. 1. 5. Şuaybiyye	54
2. 3. 1. 6. Hâzımîyye	55
2. 3. 1. 6. 1. Ma'lumiyye	56
2. 3. 1. 6. 2. Mechuliyye	56
2. 3. 1. 7. Saltiyye	56
2. 3. 1. 8. Se'alibe	57
2. 3. 1. 8. 1. Ahnesiyye	57
2. 3. 1. 8. 2. Ma'bediyye	58
2. 3. 1. 8. 3. Şeybâniyye	58
2. 3. 1. 8. 4. Rûşeydiyye (Ûşriyye)	59
2. 3. 1. 8. 5. Mükremiyye	60
2. 4. FUDEYKİYYE	60
2. 5. SUFRİYYE	61
2. 6. İBÂDİYYE	62

2. 6. 1. Hafsiyye	65
2. 6. 2. Yezidiyye	66
2. 6. 3. Harisiyye	67
2. 6. 4. Ashabu-t Taât	67
2. 7. BEYHESİYYE	71
2.7. 1. Avfiyye	73
2. 7. 2. Ashâbu's-Suâl	74
2. 7. 3. Ashâbu't-Tefsir	74
2. 8. FAZLİYYE	75
2. 9. RÂCİ'A	75
2. 10. ŞEBÎBİYYE	77
2. 11. DİĞER FIRKALAR	79
2. 3. HARİCÎLERİN ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ	84
3. 1. Haricîlerin Üzerinde İttifak Ettiği Hususlar	84
3. 2. Siyasi Görüşleri	85
3. 2. 1. Tahkim	85
3. 2. 2. İmamet	86
3. 2. 3. Takiyye	87
3. 3. İtikâdi Görüşleri	89
3. 3. 1. Kebire	89
3. 3. 2. Çocuklar	90
3. 3. 3. Kader ve Kulların filleri	92
3. 3. 4. Rızk (Allah'ın Kullarını Haram ile Rızıklandırması)	92
2. 3. 5. Seyf	92
3. 3. 6. Re'y İctihadi	93
3. 3. 7. Tevhid ve Allah'ın Sıfatları	93
3. 3. 8. Diğer Görüşleri	94
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	99

KISALTMALAR

a.g.m.	: Adı geçen makale
a. mlf	: aynı müellif
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Hız.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
s.	: Sayfa
v.d	: ve diğerleri
y.y	:Yayın yeri yo

1. MEZHEP KAVRAMI VE İTİKADİ MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

1. 1. Mezhep Kavramı

Sözlükte gidilen yol, gitme zamanı, gitme, anlamına gelen ” mezhep” kelimesi Arapçada “bir yerden bir yere gitmek” anlamına gelen z-h-b kökünden gelmektedir.¹ Dini terminolojide ise, insanların yaşadığı sosyal çevrenin içinde, dinin ana kaynaklarını anlamada ve uygulamada ortaya çıkan farklılıkların kurumlaştığı dini grup,² imam ve müçtehit kabul edilen bir zatın anlayış ve görüşlerinden teşekkül eden itikâdî veya fikhî yol (dinî ve şer’i tarîk), diye tarif edilir.³ “Mezhep” kelimesi, İslâm tarihinde genellikle fikhî ayrılıklar için kullanılmıştır. Bununla birlikte itikâdî ve siyasi konularda cemaatten ayrılan grup ve zümre anlamından daha ziyade “fırka”, bazen de “Nihle” terimleri kullanılır.⁴ Bunun yanı sıra Lügatte, «bir grup insan» demek olan fırka, mezhepler tarihi ilminde, daha çok itikâdî mezhepler için kullanılmaktadır.⁵

Mezhep kurucusu olarak kabul edilen imam, kesinlikle ortaya yeni bir din veya şeriat koyan kişi değil, dinin mutlak veya müteşâbih nasslarından yola çıkarak bazı meseleler hakkında yorum yapan kişidir. Burada belirtilmesi gerekli olan husus şudur ki; hiçbir mezhep kurucusu bir mezhep kurmak amacıyla yola çıkmamış; ona tabi olanların çoğalmasi ile oluşan zümreler, ya tabi oldukları imama ya da sahip oldukları ana görüşe nispetle isimlendirilmişlerdir.

¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzur, **Lisanü'l 'Arab**, Beyrut, ts. , I, 393–394.

² Mehmet Saffet Sarıkaya, **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Isparta, 2003, s. 1.

³ Bekir Topaloğlu, **Kelam ilmi: Giriş**, İstanbul, 1996, s. 97.

⁴ Mustafa Öz, “*Mezhep Kavramı Üzerine*”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ankara 2002, XV, sayı 1–2, 304

⁵ İsfârâyînî'nin, “*et-Tefsir Fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye 'Ani'l-Fırak'ul Halikin*” ; Bağdadî'nin *el-Fark Beyne'l Fırak*; el-Kummi'nin “*Kitabü'l-Makâlat ve'l-Fırak*” adlı eserlerinin adında fırak kelimesinin geçmesi ve bu eserlerin sadece itikadî mezhepleri ele alması da bunu gösterir.

Bununla beraber mezhepler, kurucularının fikirlerinden ibaret olmayıp çok ciddi esaslar, hadiseler ve amiller neticesinde teşekkül etmişlerdir; zira mezhep kurucularının fikirlerinin toplumlarca kabulü ve yayılması, siyasi ve itikadî yapılara bağlılığın yanı sıra büyük ölçüde mevcut içtimai şartlara ve zaruretlere de bağlı bulunmaktadır.⁶

Dinin bazı bölümlerinin kişi ve gruplar tarafından farklı anlaşılmasından ortaya çıkan sisteme mezhep denildiği gibi bu farklı anlayış ve yorumu benimseyen insan toplulukları ve cemaatler için de mezhep ismi kullanılır. Buna göre mezhebin sadece teolojik değil sosyolojik anlamda da bir varlığı söz konusudur.⁷

Mezhep kavramıyla ilgili verdiğimiz bu bilgiler ışığında İslâm literatüründe mezhepler fikhî, itikadî ve siyasi olmak üzere üçe ayrılmıştır. Araştırmamızın konusunu teşkil eden Haricî fırkasının, eldeki kaynaklar neticesinde hem siyasi hem de itikadî sebeplerden ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Bu mezhebin daha iyi anlaşılabilmesi açısından, bu devreye kadar geçen zaman içerisinde İslâm toplumu içinde fırkalaşmaya sebep olan faktörlerden bahsetmek yerinde olacaktır.

1. 2. İtikadî Mezheplerin Ortaya Çıkış Sebepleri

Tarihsel seyir içerisinde hiçbir olay veya fikri cereyan bir anda ortaya çıkmış değildir. Her olayın arkasında, o olay ya da fikri cereyanın ortaya çıkmasına sebebiyet veren bir hadiseler zinciri, tarihsel bir siyak sibak ilişkisi vardır. Sosyal hadise ve olgular bir tarihsel bir birikimin sonucu olup bir anda ortaya çıkmazlar; mutlaka tarihi bir arka plana sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde farklı fikir ve inançların oluşmasında, birbirinden

⁶Sabri Hizmetli, *“İtikadî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”*, AÜİFD, Ankara, 1983, XXVI, s. 657.

⁷ Bkz. Yusuf Kahraman, *Abdülkâhir el-Bağdadî, Şehristânî ve İbn Hazm’ın İslam Mezheplerini Tasnif Yöntemleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 2003, s. 1

değişik Sosyo-kültürel yapılarda yetişen insanların düşünceleri büyük önem arz eder. Bu değişik Sosyo-kültürel yapılar bireylerin düşünceleri üzerine etki ederek, farklı düşünce ve fikirlerin çıkmasına neden olur.

Bütün dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bu anlayış farklılaşmasına sebebiyet veren etkenlerin hepsini ele almak konumuzun sınırlarını aşacağından biz burada özellikle İslâm dinindeki firkalaşmaya etki eden temel faktörler üzerinde durmak istiyoruz.

Mezheplerin doğuşuna tesir eden faktörler müelliflerce değişik başlıklar altında zikredilmekteyse de biz bu etkenleri, genel sebepler ve Hz. Peygamber sonrası ihtilaflar olarak iki bölümde incelemeyi uygun gördük. Genel sebepler adı altında ele alacağımız İslâm mezheplerinin oluşmasına tesir eden faktörler, diğer beşeri ve semavi dinlerdeki ihtilaflara da etki edebilecek türdendir. Hz. Peygamber sonrası meydana gelen ihtilaflar ise doğrudan veya dolaylı olarak İslâm mezheplerinin doğuşuna etki eden faktörlerdendir. Bu ihtilaflar da daha sonraki dönemlerde mezhep çatısı altında karşımıza çıkmaktadır.

İslâm dini insanı düşünmeye, hakkı ve hakikati aramaya sevk eder. Kuran-ı Kerim'in birçok yerinde insanlar düşünmeye davet edilerek, onlara tefekkür⁸ ve teakkül⁹ etmeleri tavsiye edilir. Dinin temel prensiplerine aykırı olmamak kaydı ile İslâmiyet, tefekkürü teşvik etmiştir. Bu da farklı anlayışların doğmasında etkili olmuştur.

Farklı anlayış ve düşüncelerin ortaya çıkmasına sebebiyet veren etkenlerden bir diğeri, Kuran-ı Kerim'de bulunan muhkem ve müteşabih ayetlerdir. Kuran-ı Kerim bizzat kendisi Al-i İmran suresinde âyetleri muhkem ve müteşabih olarak ikiye ayırmaktadır:

“Sana Kitab'ı indiren O'dur. O'nun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki O'nun tevilini

⁸ Bkz. *Bakara*, 219, 266; *En'am*, 50 v.d.

⁹ Bkz. *Bakara*, 44, 73, 76, 242; *Ali İmran*, 65, 118; *En'am*, 32, 151.

ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: O'na inandık; hepsi Rabbimiz tarafından, derler. (Bu inceliği) ancak akl-ı selim sahipleri düşünüp anlar.”¹⁰

Kur'an'daki muhkem ayetler anlamları açık olan ayetlerdir. Müteşabihler ise anlamları kapalı te'vile açık ayetler olup değişik şekilde yorumlanmaları, farklı dini anlayışların doğmasında etkili olmuştur. Nitekim İslâm mezhepleri tarihinde karşılaşacağımız fırkaların tamamına yakını Kuran-ı Kerim'de bulunan müteşabih ayetlerden faydalanma yoluna gitmişlerdir.¹¹

Bununla beraber denilebilir ki, sırf itikâdî esaslara dayanan mezheplerin tamamı da Kuran-ı Kerim'in düşünce hürriyetine tanıdığı geniş imkânları kullanarak, vahiylerin üslubu, muhkem ve müteşabih ayetlerden istifade ile vücut bulmuşlardır.¹²

Bunun yanında, diğer dinlerde de olduğu gibi İslâm dininin temel kaynakları olan Kuran-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde, ulûhiyet, cennet, cehennem kısacası çoğunluğu sem'iyat diye tabir edilen ahiret âlemine ait bilgiler içeren metinler bulunmaktadır. Kur'ân'da ve hadislerde yer alan bu hususlar, gayba ait haberlerdir. Meselâ yüce Allah'ın zatından, isim ve sıfatlarından, fiillerinden, ahiret gününden ve bununla ilgili durumlardan, cennet ve cehennemden söz eden çok sayıda ayet ve hadis bulunmaktadır. Ahiret âlemine taalluk eden bu hususlar Hz. Peygamber tarafından insanlara tebliğ edilip açıklanmıştır. Sahabe de bunları can kulağıyla dinleyip, kavrayarak bunlara iman etmiştir. Ayrıca karşılaştıkları problemleri Hz. Peygamber'e getirerek sorunlarına çözüm bulmuşlardır; ancak Hz. Peygamber'in vefat etmesinden sonra, bu gibi meseleleri Kur'an ve hadislere dayanarak kendi anlayışları çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır. Durum böyle olunca bir meselede birçok farklı anlayışın ve buna bağlı hükümlerin ve te'villerin ortaya çıkması normaldir. Bu anlayış farklılıkları sonraki dönemlerde Müslümanlar arasında bir kısım ihtilaflara sebep olmuş ve bu nevi ihtilaflar neticesinde Müşebbihe ve Mücessime gibi birtakım gûlat (aşırı) fırkalar ortaya çıkmıştır.

¹⁰ Âl-i İmran, 7.

¹¹ Bkz. E. Ruhi Fırlı, “*Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*”, **İslami İlimler Dergisi**, Ankara, 1980, sy. 4, s. 125.

¹² Fırlı, “*Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler*”, s. 127.

Önceleri Hıristiyanlık ve Mecusilik gibi dinlere mensup iken daha sonra İslâmiyeti benimsemiş olanlar, eski dinlerine ait bazı inanışları ve eski kültür kalıntılarını da yeni dine taşıyarak onlara da dini bir motif kazandırmışlardır. Özellikle İsrâiliyât dediğimiz Kur'an ve sünnetin temel anlayışına ters düşen batıl inanışlar, efsaneler İslâm'daki firkalaşmaya etki eden faktörlerdendir.

İslâm devletinin genişlemesi ile Müslümanların diğer kültürlerle münasebetleri artmıştır. İslâm düşüncesi, bu yayılma ile beraber felsefe ve mantık gibi ilimlerle tanışmış, diğer dillerden tercüme faaliyetleri başlamıştır. Girişilen bu tercüme faaliyetleri ile eski Yunan'ın bütün felsefî tefekkürü İslâm dünyasına intikal etmiştir.¹³

İçtihat dediğimiz nasslardan yani Kuran-ı Kerim ve Sünnet'ten hüküm çıkarma da mezheplerin doğuşuna etki etmiştir. Şöyle ki: Kur'an ve Sünnet'te, hakkında bir bilgi olmayan mevzularda İslâm âlimleri (müctehidler) bu iki nasstan hüküm istinbat etmek suretiyle meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır. Çıkardıkları bu hükümlere Kur'an veya sünnetten delil göstermişler. Daha sonra ortaya çıkan birtakım kişiler, kendi görüşlerini bir kısım zorlama ve batini te'villerle Kur'an ve Sünnete dayandırmaya çalışmışlar, böylelikle kendilerini meşru bir zemine oturtmak istemişlerdir.

Burada belirtilmesinde fayda olduğuna inandığımız başka bir husus da Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin sonradan farklı şekilde yorumlanması, birtakım ihtilaflara dayanak noktası oluşturmuştur.

Bilindiği üzere insanların olaylar karşısındaki tavırları ve tepkileri, içinde yetiştikleri toplumun örf, adet, gelenek, görenek ve o toplumun dünyaya ve olaylara bakış açısından bağımsız değildir. Bunun yanında insanların fitraten sahip oldukları mizaç, huy, zekâ vb. faktörler onların düşüncelerinin şekillenmesine ve birbirlerinden farklı anlayışlara sahip olmalarına etki eder. Bu durum insanların sosyal ve pratik hayatta

¹³ Yaşar Kutluay, **Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri**, Ankara, 1968, s. 20.

karşılaştıkları dini problemlere bu farklılıklara göre çözümler ürettiklerini ve kendi mizaç ve tabiatlarına uygun dini hareketlere yöneldiklerini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁴

Mezheplerin ortaya çıkışında önemli olan etkenlerden biri de dış kültürlerin tesiridir. İslâmiyet'in özellikle hicri birinci asrın sonlarına doğru eski din ve düşüncelerin yaygın olarak bulunduğu Irak, Suriye, İran ve Mısır gibi geniş bir coğrafyada yayılması ve milletler arasında gerçekleşen kültür kaynaşması bir takım yeni mezhepleri ortaya çıkarmıştır. Aslında dinlerin yayılması ve sürekliliği mevcut medeniyetlerle yüzleşmesi, yeni bir medeniyet kurması ve sosyal değişimler karşısındaki tepkisi bu mezhepler kanalıyla olmuştur. Diğer taraftan dünya tarihinde etkili olmuş güçlü kültür ve medeniyetler devletlerin yıkıldığı gibi yıkılmazlar ve tamamen kaybolmazlar. Hiçbir kültür bütünüyle ölmez, başka kültür ve medeniyetlerde başka biçimlerde tekrar ortaya çıkar.¹⁵

Bu sebeple İslamiyet'i yeni kabul eden milletler de eski dinlerine ve kültürlerine ait birtakım fikirleri, inanışları de beraberinde İslamiyet'e taşımışlardır. Bununla beraber İslamiyet'le tanışan yeni milletler zihinlerindeki sorunlara çözüm bulmaya çalışmışlardır; nitekim zihinlerinde eski dinlerinde çözemedikleri problemler bulunmaktaydı. Yeni dine adaptasyon sürecindeki bu insanların eski dininde cevabını bulamadığı soruların, çözemediği problemlerin cevabını yeni dinde araması normaldir.¹⁶ Çünkü toplumların eski kültür veya dininden bağımsız bir fikri hayata sahip olması ve tam anlamıyla kendi kültürlerini bırakıp başka bir kültürün etkisinde kalması sosyolojik açıdan mümkün değildir. Muhtedi milletlerin eski dinlerinden, gelenek ve göreneklerinden birçok şeyi yeni hayatlarında da devam ettirmiş olmaları kaçınılmaz olduğuna göre, mezheplerin doğuşuna sebep olacak tartışmalara katkıda bulundukları söylenebilir.¹⁷

¹⁴ Bkz. Sönmez Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, **İslamiyât**, IV, Ankara, 2001, 16.

¹⁵ Kutlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”, s. 17.

¹⁶ Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, s. 19.

¹⁷ Adnan Demircan, **Haricîlerin Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul, 1996, s. 67.

Bütün bu saymış olduğumuz sebeplerin yanı sıra mezheplerin doğuşuna etki eden bir diğer faktör de Hz. Peygamber sonrası ihtilaflardır. Bu ihtilafların hepsi olmasa da önemli bir kısmı, İslam ümmeti arasındaki firkalaşmaya tesir etmiştir. Bu sebeple bu ihtilaflardan da bahsetmek yerinde olacaktır.

Hz. Peygamber'in sağlığında sahabe karşılaştığı problemleri Hz. Peygamber'e arz etmiş, O da sahabelerin ihtilaf ve tereddüt ettiği konuları açıklığa kavuşturmuş, onların ihtilaf etmiş olduğu noktaları gidermiştir. Bunun yanında Hz. Peygamber ümmette sapmaya sebebiyet verecek meselelere müdahale etmiş, sapmaların önüne geçmiştir.

Örnek vermek gerekirse; Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde kimi Sahabeler kaderle ilgili olarak sözler sarf etmişler, Resûlullah (s.a.v.) de buna oldukça öfkelenmiş ve onları bu mesele hakkında münakaşa etmekten men etmiştir.

Nitekim Hz. Peygamber'in sahabeleri tartışmaktan men ettiği bu mesele, İslam fırkaları arasında en önemli ihtilaf meselelerinin başında yer almıştır. Kaderiyye ve Cebriyye¹⁸ gibi fırkaların doğmasındaki temel etken de bu mesele olmuştur. Bu fırkalar bu meselede düştükleri ihtilaf sonucunda ortaya çıkmışlardır.

Şu kadarı var ki Hz. Peygamber döneminde ister itikâdî ister fikhî hiçbir mezhebin vücuda gelmesi söz konusu olmamıştır. Ancak Hz. Peygamber ölüm döşegindeyken başlayan ve daha sonra devam eden birtakım ihtilaflar daha sonraki dönemlerde meydana gelen büyük ihtilafların ve ayrılıkların çıkış noktası olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan ihtilaflardan bazılarını izah etmek yerinde olacaktır.

¹⁸ Sözlükte “Bozuk olan bir şeyi ıslah edip düzeltmek, birine zor kullanarak iş yaptırmak” gibi anlamlara gelen cibr kelimesine nispet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelen bir terim olup zorlayıcı bir gücün hâkimiyeti fikrini benimseyenler için kullanılmıştır. Cebriyye genellikle, insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan fırkalar için kullanılan ortak isimdir.(Geniş bilgi bibliyografya için bkz. İrfan Abdülhamid ” Cebriyye”, **DİA**, VII, 204–208).

İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber ölüm döşegindeyken hastalığı şiddetlendiği bir zamanda “ Haydin bana (yazacak bir şey getirin de) size bir kitap yazdırayım, bundan sonra yolunuzu şaşdırmayınız”¹⁹ demiştir.²⁰

Bunun üzerine orada bulunanlardan bir grup, Hz. Peygamber'in bu sözleri, geçirdiği şiddetli hastalığın tesiri ile söylemiş olabileceğini, dinin tamamlanmış olduğunu, kendilerine Kur'an ve Sünnetin yeterli olacağını, böyle bir şeye lüzum olmadığını söylerken diğer bir grup da Hz. Peygamber'in bu emrinin yerine getirilmesinde ısrar etmiştir. Tartışma gürültüye dönüşmeye başlayınca, Hz. Peygamber de “bir Peygamber'in yanında niza yakışmaz”²¹ buyurarak yanındakilerin uzaklaşmasını istemiştir.

Bu hâdise her ne kadar basit gibi görünse de, Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde hilafetin kimin hakkı olacağı konusunda ümmet arasında ihtilaflara neden olmuş, özellikle de Şia ile Ehl-i Sünnet arasında büyük ayrılıkların doğmasına sebep olmuştur.

Nitekim Şia, “ Şayet Hz. Peygamber o vasiyeti yazdırabilseydi Ali'yi kendisine halife tayin edecekti” iddiasında bulunarak imamet nazariyelerini bu olay ile delillendirmeye çalışmıştır. Buna karşılık Ehl-i Sünnet, Hâriciler ve Mu'tezile, bunu kabul etmeyip Hz. Peygamber'in kimseyi kendisine vasi bırakmadığını ; çünkü “.....bugün sizin dininizi tamamladım”²² ayetinin manasının açık olduğunu, Kur'an'ın tamamlanması ile kaydedilecek bir şeyin kalmadığını savunmuşlardır.

Hz. Peygamber'in vefatı sırasında gerçekleşen bir başka hadise de Usume ordusunun gönderilip gönderilmemesi meselesidir. Hz. Peygamber'in hastalığı sırasında

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buharî, **Sahih-i Buharî ve Tercemesi** (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul, 1988, s. 17.

²⁰ Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer ibn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Beyrut, 1981, V/238.

²¹ Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, **Tercümet-ü Sahihi Müslim ve Şerhuu**, (thk. Ahmet Davudoğlu), İstanbul, 1974, Megazi 83, İlim 39, Cihad 176, Vasiyye 22; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, Beyrut, 2002, s. 30.

²² *Mâide*, 4.

“Usame’nin ordusunu hazırlayın. Allah bundan dönene lanet etsin.” demesi üzerine orada bulunanlar arasında ihtilaf meydana gelmiştir. Bir grup Hz. Peygamber’in bu emrine uymak gerektiğini, Usame’nin zaten Medine’den ayrılmak üzere olduğunu söylemiş bir başka grup da Hz. Peygamber’in hastalığının şiddetlendiğini ve ondan ayrılmaya gönüllerinin razı olmayacağını söyleyip, bu sebeple neticeyi almak için biraz daha sabredilmesi gerektiğini söylemişleridir.²³

Hz. Peygamber’in vefatından sonra O’nun ölüp ölmediği ve defin yeri konusunda ihtilaflar vuku bulmuştur. Hz. Peygamber’in vefatını duyan Hz. Ömer, “ Kim Muhammed öldü derse onu şu kılıcım ile öldürürüm. O, İsa gibi göğe yükseldi.” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, insanlara hitaben “ Kim Muhammed’e ibadet ediyorsa, bilsin ki o ölmüştür, kim de Muhammed’in ilahına ibadet ediyorsa bilsin ki, Allah diridir, ölmez, ölmeyecektir”²⁴ diyerek ortalığı yatıştırmaya çalışmıştır.

Bunun yanında Hz. Peygamber’in vefatının ardından onun nereye defnedileceği meselesi de ihtilaf konusu olmuştur. Muhacirlerden bazıları onun doğduğu, büyüdüğü ve kendisine ilk vahyin geldiği ve Kâbe’nin bulunduğu yer olan Mekke’ye defnedilmesini isterken; Ensar da Hz. Peygamber’in hicret yeri olması sebebiyle O’nun Medine’ye defnedilmesinde ısrar ediyordu. Bazıları da atası İbrahim’in ve bazı peygamberlerin defnedildiği yer olması hasebiyle Kudüs’e defnedilmesini istiyorlardı.²⁵ Ancak orada bulunan Hz. Ebû Bekir olaya müdahale edip “ Peygamberler ancak öldükleri yerde defnedilirler”²⁶ hadisini duyduğunu söyleyerek Hz. Peygamber’in vefat ettiği yere defnedilmesi gerektiğini söylemiş, bunun üzerine Hz. Peygamber’in yatmakta olduğu döşegi kaldırılarak ve Hz. Peygamber’in naaşı oraya defnedilmiştir.²⁷

²³ Şehristânî, *el-Milel*, 30.

²⁴ Bkz. Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, **Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk**, Beyrut, 1987, II/232; Şehristânî, *el-Milel*, 31.

²⁵ Bkz. Taberî, *Tarih*, II/239; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/267.

²⁶ Tirmîzi, *Cenâiz* 33.

²⁷ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, **el-Kamil Fi't-Tarih** (thk. Halil Me'mun Şiha) Beyrut, 2002, II/308.

Bir başka ihtilaf da Hz. Fatıma'nın Hz. Peygamber'in vefatından sonra, ondan kalan Fedek²⁸ arazisini istemesiyle ortaya çıkmıştır. Fedek, Medine'nin kuzeyinde bir Yahudi köyüydü. Hayber'in fethinde Yahudiler, mukavemet etmeksizin burayı Hz. Peygamber'e teslim etmişlerdi. Hz. Peygamber hayatı boyunca buranın gelirini ailesine ve Beni Haşim'den muhtaç olanlara harcamıştı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Fatıma'nın, Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'la birlikte Hz. Ebû Bekir'e gelip Hayber'den kalan Fedek arazisini istemesi üzerine Hz. Ebû Bekir, Resulullah'ın "Peygamberlere varis olunmaz"²⁹ buyurduğunu söyleyerek onların bu isteğini reddetmiştir.³⁰ Bu sebeptir ki Hz. Ali'nin Hz. Fatıma vefat edinceye kadar Hz. Ebû Bekir'e biat etmediği rivayet edilir.

Hz. Peygamber'in vefat etmesi ile başsız kalan Müslümanlar arasında büyük bir şaşkınlık yaşanmış, Hz. Ömer gibi bir sahabe dahi bu şaşkınlık ve sarsıntının tesiriyle olsa gerek Hz. Peygamber'in vefat etmediğini, onun kavmine kırk gün sonra geri dönen Hz. Musa gibi Rabbinin katına çıktığını söylemiştir.³¹ Aslında Hz. Ömer'in sadece bu sözü dahi ümmet arasında yaşanan sarsıntıyı anlatmaya yetmektedir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra kimin ümmetin başına geçeceği meselesi ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber vefat etmeden kimseyi vâsii tayin etmemişti, yani ümmetin başına kimin imam olacağı hakkında Hz. Peygamber'in bir vasiyeti olmamıştı. Durum böyle olunca İslâm ümmetinin karşısında imamet meselesi öncelikli olarak çözüme kavuşturulması gereken büyük bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber kurduğu devletin liderliğine kimin geçeceğine ve hatta işin prensip ve metodunun ne olacağına dair ümmetine beşeri ve ilahi herhangi bir metot bırakmamıştı.³² Bu durum

²⁸ Fedek, Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km mesafede bir köydür. Bugün ki adı Hâit'tir. Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınmış ve yansı Hz. Peygamber'e tahsis edilmiştir.(Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Hüseyin Algül, "Fedek", **DİA**, XII, 294-295).

²⁹ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesai, **Sünenü'n-Nesâi**, (Çev. A. Muhtar Büyükçınar), İstanbul, 1981, cilt VII-VIII, Fey I; Buharî, Feraiz, 2.

³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/285; Taberî, *Târîh*, II/236.

³¹ Taberî, *Târîh*, II/232.

³² William Thomson, "İslam ve Mezhepleri", **DEİFD**, İzmir, 1983, sy. I, s. 315.

hilafet konusunda farklı seslerin çıkmasına zemin hazırlamıştır. Medine'nin o günkü siyasi durumu bu meselenin acilen çözülmesini zorunlu kılmaktaydı. Hz. Peygamber'in vefatını öğrenen Ensar, daha defin işi tamamlanmadan Hz. Peygamber'den sonra kimin halife olacağını kararlaştırmak için Ben-i Saide Sakifesi'nde³³ toplanmışlardı. Ensar Hz. Peygamberden sonra Sa'd bin Ubade'yi hilafete getirmek istiyordu. Sa'd Oradakilere bir hutbe irâd etmiş, bu hutbede: Ensar'ın İslâmiyet'i ilk önce kabul etmekle fazilet kazandığını, Kûreyşliler'in ise Hz. Peygamber'e eziyet ettiğini söyleyerek bu emirliğin Ensar'ın hakkı olduğunu söylemiştir.

Muhacirler de halifenin kendilerinden olması gerektiğini söylemişlerdir. Bir başka grup da Haşimoğulları'nın en üstünü olması sebebiyle Hz. Ali'nin devlet başkanı olmasını istiyordu.

Bu arada Ensar'ın Ben-i Saide Sakifesi'nde imam seçmek üzere toplandığını öğrenen Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'i de yanına alarak Ben-i Saide Sakifesi'ne gider.³⁴ Hz. Ebû Bekir burada bir konuşma yaparak, Araplara atalarının dini olması sebebiyle putperestliği bırakmanın zor geldiğini belirtmiştir. Muhacirlerin Hz. Peygamber'e iman ettiklerini, ona maddi-manevi yardımda bulunduklarını ve Hz. Peygamber'le birlikte şiddetli eziyetlere ve sıkıntılara katlandıklarını söylemiştir. Ayrıca yeryüzünde Allah'a ilk ibadet edenlerin muhacirler olduğunu ve muhacirlerin Hz. Peygamber'in dostları, akrabaları ve kavmi olmaları sebebiyle emirliğin onların hakkı olduğunu söylemiştir.

Bununla beraber Hz. Ebû Bekir, Ensar'ın faziletinin inkâr edilemeyeceğini, Muhacirlerden sonra Ensar kadar şeref sahibi kimse bulunmadığını söylemiş, “ Bizler, emir; sizler, vezirsiniz. Sizden başkası ile istişarelerde bulunulmaz ve muvafakatınız

³³ Sakifetü Beni Saide: Ensardan Benû Ka'b b. Hazrec b. Saide Oğullarının Medine'de bulunan gölgeliğidir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra burada toplanılmış, hilafet tartışmaları burada yapılmıştır. Bkz. Ebu Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldan**, Beyrut, ts. , III/228–29.

³⁴ Bkz. Taberî, *Târih*, II, 233–234, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*; Yakubi, **Tarihü'l-Yakûbi**, Beyrut, ts. , 2/123–26; Eş'arî, **Makâlatü'l-İslamiyyin ve'htilafü'l-Mûsallin** (thk. Hellmut Ritter), Wiesbaden, 1963, s. 2; Şehristânî, *el-Milel*, 32.

alınmadan kararlar alınamaz.” diyerek sözünü bitirmiştir. Müellifimiz Eş’arî, bu konuşma sırasında Hz. Ebû Bekir’in, Hz. Peygamber’in “ İmamlar Kureyş’tendir.” Sözünü naklettiğini ve onun bu sözü üzerine, Ensar’ın bu söze boyun eğerek biat ettiğini de ifade eder.³⁵

Hz. Ebû Bekir böyle dedikten sonra Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah’ın elini tutarak, “Bu ikisinden hangisini isterseniz ona biat edin” demiştir. Bu arada Ensar’dan birisi ayağa kalkarak, “sizden bir emir, bizden de bir emir olsun” demiştir.³⁶ İhtilafın büyümesinden çekinen Hz. Ömer, Ebû Bekir’den elini uzatmasını isteyip ona biat eder.³⁷

Hz. Ebû Bekir’in hilafet makamına getirilmesinde, onun, Hz. Peygamber’in en yakın dostu, ilk Müslümanlardan olması, hicret arkadaşlığı yapması ve Resûlullah’ın hastalığı sırasında imamet görevini ifa etmesi gibi hususiyetleri belirleyici olmuştur.³⁸

Bununla beraber, Hz. Ebû Bekir’in halife seçilişinde herhangi bir nass veya işaret değil, doğrudan doğruya gelişmekte olan İslam devletinin savunma ve gelişmesini gerçekleştirebilecek, birliğini ve düzenini koruyabilecek, her şeyden önce ümmete başkanlık edebilecek kabiliyette oluşu, Kureyş’li olmak hasebiyle nesep bakımından etrafında saygı uyandırışı, Müslüman olmaktadır kıdemi ve Resulullah’ın en yakın arkadaşı oluşu gibi vasıflar rol oynamıştır.³⁹

Şimdiye kadar kısaca söz etmeye çalıştığımız mezheplerin doğuşuna tesir eden amiller, şüphesiz ki bunlarla sınırlı değildir. Hz. peygamber sonrası meydana gelen ihtilaflardan, özellikle İmamet meselesi mezheplerin doğuşunda doğrudan etkili olmuştur.

Müellifimiz Eş’arî, Hz. Peygamber’den sonra ümmetin birçok hususta ihtilafa düştüğünü belirttikten sonra, imameti Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilafların ilki

³⁵ Bkz. Eş’arî, Makâlat, s. 2.

³⁶ Bkz. Taberî, *Târîh*, 2/235.

³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V/245.

³⁸ Âdem Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004, s. 106.

³⁹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul, 2001, s. 27.

olarak zikretmiş⁴⁰; Şehristani ise imamet, İslâm ümmeti arasındaki en büyük ihtilaf meselesi olduğunu ve Müslümanların dini meselelerin hiç birinde bu meselede olduğu kadar silaha sarılmamış olduğunu belirtmiştir.⁴¹

Mezhepler tarihi alanında eser vermiş, çok önemli olan bu iki müellifin, kitaplarında bu ihtilafa vurgu yapması meselenin ehemmiyetini açığa çıkarmaktadır. Nitekim hilafet meselesi, İslam tarihinde yol açtığı tartışmalar ve derin ayrılıklar sebebiyle ayrı bir önem taşımıştır. Her ne kadar hilafet meselesi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde niza'sız diyebileceğimiz bir şekilde çözümlenmiş ise de; imamet meselesi sonraki dönemlerde İslam ümmeti arasında problem olmaya devam etmiştir.

Bu saydığımız ihtilafların yanında, sonraki bölümde ele alacağımız, Hz. Osman'ın öldürülmesi ile başlayan olaylar, Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı da mezheplerin doğmasında büyük pay sahibi olmuştur. Bu iç kargaşa ve savaşlar ümmet arasında çözümü zor itikadi meselelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim bu olaylar sırasında öldüren ve öldürülenlerin durumu, bu fiili işleyenin cebir altında olup olmadığı, büyük günah işleyenin durumu, imanın tarifi, sınırı ve kader gibi meseleler tartışma konusu olmaya başlamıştır.⁴²

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz, mezheplerin doğuşuna tesir eden amilleri sıralayacak olursak:

- İslam dininin insanı düşünmeye ve tefekküre sevk etmesi
- İnsanların fitraten mizaç, huy ve düşünce farklılıklarına sahip olmaları.
- Müslümanların farklı kültürlere mensup milletlerle münasebete girmesi.
- Nassların muhteva ve üsluplarının tevillere açık olması.

⁴⁰ Eş'arî, *Makâlat*, s.2.

⁴¹ Şehristânî, *el-Milel*, 31.

⁴² Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 21.

- İsrailiyât'ın İslam bünyesi içerisinde kendisine yer bulması.
- Yapılan tercüme faaliyetleri sonucunda özellikle Yunan felsefesinin İslam düşünce hayatını etkilemesi.
- Hz. Peygamber sonrası ihtilaflar.

Bunlar ve benzeri sayılabilecek sebepler dolayısıyla İslam tarihinde böyle ihtilafların ortaya çıkmış olmasını, sosyolojik bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda bu ayrılıkların yadırganmaması gerekir. Nitekim insanlar arasındaki bu ihtilaflardan ve düşünce farklılıklarından, sadece İslamiyet değil bütün dinler etkilenmiştir. İslam'daki bu düşünce farklılıkları sadece tarihsel bir seyirde kalmamış, insan tabiatındaki düşünce hareketliliği günümüzde de devam etmiş ve etmektedir.

2. 1. İSLAM MEZHEPLERİ HAKKINDA YAPILAN İLK ÇALIŞMALAR

2. 1. Makâlat Türü Eserler

Makâlat kelimesi, İslam mezhepleri tarihi alanında yazılmış olan ilk eserlere verilen isimdir. Nitekim ilk İslam âlimlerinin, İslam mezhepleri tarihine verdikleri ilk isim “İlmu’l makâlat” veya “İlmu makâlâti’l fırak”.⁴³

Hicri birinci asırdan itibaren İslam ümmeti arasında bir takım itikadi, siyasi meseleler üzerinde tartışmalar başlamış, buna bağlı olarak mezhep mensupları kendi görüşleri savunmak amacıyla küçük hacimli, sahip oldukları görüşlerden bir veya birkaçını açıklamak amacıyla, bu meseleleri bir makale çerçevesinde ele alıyorlardı. Ehl-i sünnet dışındaki mezhep mensuplarınca yazılan bu küçük eserlere, bundan dolayı ”makaale” (çoğulu: makâlat); bu eserleri ortaya koyanlara da “Ashâbu’l Makâlat” denmekteydi.⁴⁴

Hiz. Peygamber’in vefatından sonra, Müslümanların büyük bir çoğunluğunun itikadi konularda ortaya koydukları ve müdafaya ihtiyaç duydukları, yeni görüş veya “makale”leri yoktu. Buna karşın Müslümanların diğer bir kısmını teşkil eden “Ashâbu’l-Makâlat”, özellikle Hiz. Osman’ın şehit edilmesi ve ilk Emevî halifeleri devrinde meydana gelen birtakım tatsız ve yakışıksız olaylar üzerine, Kur’ân ve Hâdisin, hukuk, siyaset ve itikada dair meselelerini tatbik ve anlayış noktasında, yeni ve farklı görüşler ileri sürmek durumunda kalmışlardı.

Bu sebeple, “Makâlât” sahiplerinin, henüz o zamanlar ayrı bir fırka olarak teşekkül etmemiş Ehl-i Sünnette karşı muarız ve muhalif bir tavırları olmuştur. Buna karşılık Ehl-i Sünnet, ortaya atılan her yeni görüşe ve ayrılığa bid’atler nazarıyla bakmıştır.

Bu “Makâlât” türü eserler, muhtemelen parça parça veya küçük oluşlarından dolayı, ya da savaşlar, yangınlar, İstilâlar veya Emevîler devrindeki siyâsî baskının

⁴³ Fığlalı, “Çevirenin Önsözü”, s. XIII.

⁴⁴ Fığlalı, “Çevirenin Önsözü”, s. XIV.

doğurduğu gizlilik endişesinden ötürü, maalesef, zamanımıza kadar ulaşamamıştır.⁴⁵

Çoğunluğu bize ulaşamadığı bildirilen ilk «Makaalât» türü eserlerin sahiplerinden bir kısmı şunlardır:

1. Haricî musanniflerinden el-Yemân b. Ribâb'ın “ Kitâbu'l-Makaalât ”adlı makalesi.⁴⁶

2. Haricîlerden, Necdiyye fırkasının reisi olan Amiru'l-Hanefî Necdet b. Uveymir'in (69/688) “Makaale”’si vardır.⁴⁷

3. Kerrâmiyye'den Muhammed b. el-Heysam'in “Makaale”’si vardır.⁴⁸

4. Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden, el-Ka'bî Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (319/ 931)nin “Kitâbu'l-Makaalât”ı vardır.⁴⁹

5. Ebû Ali el-Huseyn b. Ali b. Yezid el-Kerâbisî (245/859). «Makaalât»ı vardır.⁵⁰

6. Ali b. Hüseyin Mes'udi'nin “Kitab'ul Makâlat fi usûli'd diyanat” adlı mezhepleri inceleyen eseri bulunmaktadır.⁵¹

Bilindiği kadarıyla, «el-Makaalât» denen bu eserlerin yazarlarının hepsi de Ehl-i Sünnet'in dışından olup, bu eserlerdeki görüşler de, yazarlarının mensûb oldukları fırkaların kendi inanışlarını yansıtmaktadır. Bunun böyle olduğunu, ilk devir Sünnî Mezhepler Tarihçilerinin bu eserlerden yaptıkları nakillerden kolaylıkla takip etmek mümkündür. Nitekim müellifimiz Eş'arî Makâlat'ında Ka'bi'den nakillerde bulunur.

⁴⁵ Fığlalı, *Çevirenin Önsözü*, s. XIV.

⁴⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 258.

⁴⁷ Ebû'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. el-Müberred, *el-Kamil fi'l-Luğa*, Mısır, 1955, s. 913.

⁴⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun An Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara, 1941.

⁴⁹ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II/1782; Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtaza, *Tabakatü'l-Mu'tezile* (thk. Susanna Dıwald Wlzer), Beyrut 1961, 89.

⁵⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 258.

⁵¹ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, II/1782.

Bunun yanında Ehl-i Sünnet'e mensup olanlar da Makaalât kitapları yazmışlardır. Onlar da bu neviden eserlerinde «Makaalât» başlığını kullanmışlardır. Nitekim Ebû'l Hasan el-Eş'arî, bu konuda kaleme aldığı meşhur eserine, içinde Ehl-i Sünnet'e muhalefet eden İslâm fırkalarının «makaale»lerinden ve ihtilâflarından söz ettiği için, Makaalâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musâllin" adını vermiştir.

2. 2. Haricîler Hakkında Yapılan Çalışmalar

Haricîler hayatlarını, savaş, fiili mücadele ile geçirmişlerdir. Bu durum onlar hakkında yapılmış olan çalışmaların, muhalifleri tarafından tahrip edilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Haricîlerle ilgili elimize geçen bilgilerinin çok azı gerçek Haricî kaynaklara dayanmaktadır. İlk dönem Haricî kaynaklarının elimize ulaşmaması, bu boşluğun muhalifler tarafından yazılan eserler tarafından doldurulmasına sebep olmuştur. Günümüzde Haricîlerle ilgili bilgileri, Tarih'üt Taberî ve Murucu'z Zeheb vb. tarih kaynakları, el-Kamil fi'l Luğa gibi ilimler ve edebiyat tarihi ile ilgili eserlerden, Makâlat vb. kelim ve mezhepler tarihi kaynaklarından ve el-Fihrist gibi tabâkat kitaplarından öğrenmekteyiz. Fakat aktarılan bu bilgiler, Haricîlerin kültürünü muhafaza amacıyla değil de, yalnızca misal getirme, red veya takdir etme gibi sebeplerle muhafaza edilmiştir.⁵²

İbn Nedim'in el-Fihrist'ine bakıldığında Haricîlik hakkında eser yazımına çok erken dönemlerde başlandığı görülecektir. Bu konuda eser veren ilk müelliflerden biri Ebû Mihnef Lût b. Yahya' (157/774) dır. Onun Haricîlerle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan eserlerinden bazıları şunlardır: Kitabû'l Cemel, Kitâbu Sıffin, Kitâbu ehli'n Nehveran ve'l Havaric, Kitâbu Makteli Osman, Kitâbu's Şûrâ, Kitâbu Bilal el-Haricî, Kitâbu Hadisi'l Ezarika, Kitâbu Dahhak el-Haricî'dir.⁵³ Haricîler hakkında kitap telif eden ilk dönem yazarlarından bir diğeri de Vâkıdî (207/822) dir. O da Kitâbu Sıffin, Kitâbu's Sunne ve'l Cema'a ve Terkil Havaric fi'l

⁵² Bkz. Fığlalı, "Haricîler", **DİA**, XVI, 176.

⁵³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 136–37

Fiten gibi eserler yazmış ancak bunlar bize ulaşmamıştır.⁵⁴ Ayrıca bir Şii müellif olan Nasr b. Müzahim el-Minkarî (212/827)'nin de Kitâbul Cemel ve Kitâbu Sıffin gibi eserleri vardır. Bu iki eserden bize yalnızca Kitâbu Sıffin ulaşmıştır. Bir başka ilk dönem tarihçisi el-Medâ'inî (234/850)'nin, Kitâbul Makteli Osman, Kitâbul Cemel, Kitâbul Havaric, Kitâbu'n-Nehveran gibi eserleri vardır.⁵⁵

⁵⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 144

⁵⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 148–149.

BİRİNCİ BÖLÜM
EBÛ'L-HASAN EL-EŞ'ARİ VE MAKÂLATÜ'L-İSLÂMİYYİN

1. EBÛ'L HASAN EL EŞ'ARÎ'İN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. 1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Tam adı Ebû'l Hasen Ali b. İsmail b. Ebî Bîşr İshâk b. Salim el-Eş'ârî el-Basrî dir. Nesebinin sahabi olan Ebu Musa Eş'arî'ye dayanmasından dolayı Eş'arî nisbesiyle tanınmıştır. Bazı kaynaklarda kendisinden İbn Ebû Bîşr olarak ta bahsedilir.⁵⁶ Doğum Tarihi hakkında ihtilaflar olsa da (260/873–74) yılında Basra'da doğduğu kabul edilir.⁵⁷ Küçük yaşta babasını kaybeden Eş'arî annesinin Basralı Mu'tezilî âlimlerden Ali el-Cübbâi ile evlenmesiyle⁵⁸ onun himayesinde yetişmiştir. Bu durum, onun gençlik yıllarındaki kelâmî görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu sebeptendir ki, gençlik dönemi eserlerini Mu'tezilî etkide yazmıştır. Ali el-Cübbai'den kelim tahsil ederken bazı Sünnî âlimlerden fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Önceleri Mu'tezilî hocası Ali el-Cübbâi'ye tabi olduğu ve onun bu tebaiyetinin kırk yaşına devam kadar ettiği söylenir.⁵⁹

Henüz küçük yaşta babasını kaybeden Eş'arî onun vasiyeti üzerine Sünnî bir âlim olan Yahya b. Zekeriyâ es-Sâcînîn öğrencisi oldu. Bir taraftan da Abdurrahman b. Halef, Ebû Halîfe el-Cumahî, Sehl b. Nûh, Muhammed b. Ya'kûb gibi Sünnî âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Basra'da oturduğu yıllarda, zaman zaman Bağdat'a giderek Ebû İshak el-Mervezi'nin Mansur Camii'ndeki cuma derslerine katılmıştır.⁶⁰

Hocası Cübbâi'nin etkisiyle gençliğinde Mu'tezilî görüşleri benimsemiş, hatta bunları savunan eserler yazmıştır. Ancak Eş'arî'nin H. 300 tarihinde Mu'tezile'den

⁵⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 231.

⁵⁷ Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, *Tebyînü Kezibi'l Müfteri fima Nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 1984, s. 35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 204.

⁵⁸ Bkz. Abbas Kummi, *el-Küna ve'l-Elkab*, Beyrut, 1983, s. 47

⁵⁹ Bkz. Ebû'l-Hasan İbn Ebu Bîşr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *el-İbane an Usuli'd-Diyane* (thk. Abdülkadir Arnaut), Dimaşk, , ts, s. 7

⁶⁰ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l Müfteri*, s. 35.

ayrılarak, Ehl-i Sünnet akidesine bağlandığı da bilinmektedir. Çeşitli kaynaklarda bu ayrılışına neden olarak, farklı sebepler zikredilmektedir. Bunlar arasında en meşhuru, hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile yaptığı bir münazara gösterilmektedir ki, bu sebep birçok muteber kaynaklarca muteber görülmemektedir. Eş'arîye kaynaklarının ittifakla kaydettiği bir diğer sebep de, bir ramazan ayında birkaç defa rüyasında gördüğü Hz. Peygamber'in, sünnetindeki esaslara bağlı kalıp onları savunması hususunda Eş'arî'yi ikaz etmesidir.⁶¹ Bu rivayetin de ilmi mesnede dayanmayan, mezhepler arasında sık meydana gelen, taassuptan doğduğu tahmin edilmektedir. Bir diğer görüşe göre de, Eş'arî belli bir ilmî olgunluğa eriştikten sonra, Mu'tezilî fikirler kendisini tatmin etmemiş ve onları terk etmiştir.

Bütün bu anlatılan sebepler bir yana, Eş'arî'nin mezhep değiştirmesini özel bir olaya bağlamak yerine, onun gerçeği arama çabalarının, özellikle başta Ebû Hanife ve takipçilerinin daha önce yapılmış olan Mu'tezile'yi tenkit mahiyetindeki çalışmaları incelemesi ve bu suretle kaydettiği fikrî gelişmenin bir sonucu saymak daha makul görünmektedir.⁶²

Rivayet edildiğine göre Eş'arî bu karara vardıktan sonra, on beş gün evine kapanmış ve bu süre sonunda, bir Cuma günü Basra Camisi'nde minbere çıkarak şunları söylemiştir: “Ey insanlar, Beni tanıyanlar, beni tanıyorlar. Tanımayanlara da ben kendimi tanıtıyorum. Ben falan oğlu falanım. Ben, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu, Allah'ın gözlerle görülemeyeceğini, kötü fiilleri kendimizin yaptığını söylüyordum. Ben bunlardan tövbe ediyor ve bu fikirlerden vazgeçiyorum. Ey İnsanlar, ben bu süre zarfında evime kapandım ve bu fikirlerle ilgili delilleri düşündüm. Onların hiç birisi bana tercih sebebi olarak uygun gelmedi. Yüce Allah'tan bana hidayet etmesini istedim. O da bana şu yazmış olduğum şeyleri hidayet etti. Bunun üzerine, şu elbiseden soyunduğum gibi, bütün içinde bulunduğum fikirlerden soyunuyorum.” diyerek

⁶¹ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l Müfteri*, s. 42

⁶² İrfan, Abdülhamid, “Eş'arî, *Ebu Mûsa*”, **DİA**, XX, 444; Eş'arî'nin Mu'tezileden ayrılışı ile ilgili kapsamlı değerlendirme ve analizler için bkz. M. Said Yazıcıoğlu, “Eş'arî'nin *Hayatı*” **AÜİFD**, Ankara, 1981, XXV, 457–475

Mu'tezile'den ayrılmış; Ehl-i sünnete intisap ettiğini ve Ahmet b. Hanbelî ile diğer hadis âlimlerince temsil edilen Selef itikadını benimsediğini açıklamıştır.

Bu dönüşün ardından selef akidesini savunmaya başlamış, kendisine nispet edilen Eş'arîyye⁶³ mezhebini teşekkül ettirmiştir. İbn Mücâhid et-Tâî, Bündâr b. Hüseyin eş-Şîrâzî, Abdullah b. Ali et-Taberî, İbn Hafif eş-Şîrâzî, Ebü'l Hasan Ali b. Mehdî et-Taberî gibi kişiler onun meşhur öğrencilerindendir. Kaynaklarda Eş'arî'nin ölümüyle ilgili olarak 320 (932) ile 380 (990–91) yılları arasında değişen farklı tarihler verilmekteyse de genellikle 324 (935–36) yılında Bağdat'ta vefat ettiği⁶⁴, şehrin güney bölgesinde bulunan bir mescidin yakınındaki türbeye defnedildiği kabul edilir. Sonradan, bazı aşırı Hanbelî taraftarları tarafından tahrip edilme ihtimaline karşı türbe yıkılarak kabrinin yeri gizlenmiştir.

Eş'arî Hadis, tefsir, fıkıh, usul-i fıkıh, cedel gibi İlimlerle ilgilenmiş ve bu alanlarda da eserler vermiştir. Ancak asıl şöhretini ise kelâm ve itikadî mezhepler alanında yaptığı çalışmalarla kazanmıştır. Nitekim kaleme almış olduğu Makâlâtul-İslâmiyyin adlı eseri mezhepler tarihi alanında günümüze ulaşan en objektif eserlerdendir.

Hayatının ilk döneminde Mu'tezilî kelâm anlayışı doğrultusunda eserler telif etmiş olmasına rağmen, Mu'tezile'nin aşırı akılcılığından rahatsız olmasının etkisiyle, önce Ahmed b. Hanbel'in takipçisi olmuş, ancak kısa bir zaman sonra itikadi esasları aklın ilkeleriyle destekleyerek nasları ön plana çıkaran, Mâtürîdî paralelinde Sünnî kelâm metodunun başlangıç dönemini oluşturmuştur.

⁶³ Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'arîyye" **DİA**, XX, 447–455; Hellmut Ritter "Eş'arî" **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, IV, 390–392.

⁶⁴ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezîbi'l Müfteri*, s. 56. Ebu Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan İsnevi, **Tabakatü's-Şafîiyye** (thk. Abdullah Muhammed Cuburi) Riyad, 1981, I, 73; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Beyrut, 1957, VII, s. 35.

1. 2. Eserleri

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin kelâm, usul-i fıkıh, tefsir ve daha başka ilimlere dair birçok eser yazdığı rivayet edilir. Bu eserlerin arasında diğer mezhep ve din mensuplarına, felasifeye reddiye mahiyetinde eserler de yazdığı rivayet edilir. Bunun yanında Eş'arî'nin hayatında iki ayrı dönem olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla hangi eserin hangi döneme ait olduğu sorusu akıllara gelmektedir. Eş'arî'nin günümüze ulaşan eserlerinde, eski mezhebi olan Mu'tezilenin yanlışlığını ve çelişkili taraflarını ortaya koymuş olduğu ve dolayısıyla eski yazdıklarını reddettiği görülmektedir. Bugün elimizde Eş'arî' den bize ulaşan eserler fazla değildir ve hepsi de onun son dönemlerinde kaleme alınmıştır.

Eş'arî'nin eserlerini kaynaklarda zikredilen konularına göre şu gruplara ayırarak ele almak mümkündür:

- a. Kelâm ilmiyle ilgili olan ve özellikle Mu'tezile'yi reddi hedef alan eserler.
 - b. Filozoflar, Tabiatçılar, Dehrîler, Brahmanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi cereyanları reddeden eserler.
 - c. İslâmî ve gayr-i İslâmî fırkaların görüşlerini reddetmeksizin nakleden Makâlât kitapları.
 - d. Tefsir, Hadis, Fıkıh ve diğer İslâmî ilimler sahasında meydana getirdiği eserler.⁶⁵
- İbn Asâkir, Eş'arî'ye ait eserlerin listesini onun el-'Umed adlı eseriyle İbn Fûrek'in Mücerred'inden nakleder.⁶⁶ Eş'arî'nin eserlerini, elimizde bulunan eserler ve kaynaklardan öğrendiğimiz fakat bize ulaşamamış eserler olmak üzere iki grupta ele almak yerinde olacaktır.

⁶⁵ Topaloğlu, *Kelam İlmi*, 137

⁶⁶ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l Müfteri*, s. 128–138.

A. Bugün Mevcut Olan Eserleri:

1. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*: Mu'tezilî fikirleri reddettikten sonra ilk önce kaleme aldığı bilinen eserdir. Önce kısaca selef akidesi özetlenir ve daha sonra diğer meseleler ele alınır. Tahkiksiz baskılarının yanı sıra Dr. Favkîye Hüseyin Mahmud tarafından yapılan tahkikli metni, 1977 yılında Kahire'de basılmıştır. Bu baskıda, muhakkik tarafından yaklaşık 200 sahifelik ek bilgiler ve açıklamalar ilave edilmiş ve çalışma, daha da istifade edilir hale getirilmiştir. Ayrıca bu eser İngilizce, Almanca ve Fransızcaya da tercüme edilmiştir.

2. *el-Lum'a fi'r-Reddi 'Alâ Ehli'z-Zeyga ve'l-Bid'a*: Kelâmî bir üslûpla yazılmış olan bu eser on babdan oluşmaktadır. Eserde Kelâmullah, irade, Kader, Ru'yetullah, Va'd, Vaîd ile imamet konuları ele alınmıştır. Çeşitli baskıları ve çeşitli dillere tercümeleri vardır. Tahkik baskıları arasında en çok kullanılan Dr. Hamide Gurâbe tarafından tahkik edilen 1955 yılında Mısır'da baskısı yapılan matbu nüshasıdır. Toplam 136 sahifelik bu baskı küçük boy olarak basılmıştır.⁶⁷

3. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*: Bu eser isminden de anlaşılacağı üzere bir Makâlât kitabıdır. Bu eserden ileride ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

4. *el-Has 'ale'l Bahs*: “Risâle fî İstihâni'l-Havz fî'l Kelâm” olarak da bilinir. Kelam ilmini ve kullandığı akli istidlali tenkit edenlere cevap mahiyetinde yazdığı risaledir.

5. *Risâle Ketebe Bihâ İlâ Ehl's-Segr Bi Bâbi'l-Ebvâb*: Eş'arî bu risalesinde selef akidesini anlatmıştır. Bu risale de Kıvamuddin Burslân tarafından Türkçe tercümesiyle beraber yayınlanmıştır. (İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, sayı 7, s 154–176; sayı: 8, s. 50–79).

⁶⁷ Ebû'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *el-Luma fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida*, Kahire, 1975.

B.Günümüze Ulaşmayan Eserleri

Kaynaklarda Eş'arî'ye nispet edilip günümüze ulaşmayan eserlerinden bazıları şunlardır:

en-Nevâdir fî de-Ka'iki'l-Kelâm, es-Sıfât, el-Muhtasar fî't-Tevhîd ve'l-Kader, îzâhu'l-Burhan, el-İhticâc, el-Ahbâr, Delâ'ilü'n-Nübüvve, Fi'l-İmâme, 'Ale'n-Nâsih, Fî Enne'l-Kıyâse, Yehussu Zâhire'î-Kur'ân, 'Ale'n-Nasârâ, el-Mesâil alâ Ehli't-Tesnîye, el-Fusûl fî'r-Red Ale'l-Mülhidîn ve'l-Hâricîn ani'l-Mille, Cümelül makalât fî Ekâvîli'l-mülhidîn, Alâ Ehli'î Mantık, er-Red ale'l-Felâsife, Nakzu Nakzi Te'vîli'l-Edille ale'l-Belhî, Nakzü't-Tâc alâ İbni'r-Râvendî, Fi'n-Nakz alâ İbni'r-Râvendî fî İbtâli't Tevatür, Nakzü'l-latîf ale'l-İskâfî, Nakzu Kelâmi 'Abbâd b. Süleyman, en-Nakz ala Alî b. 'îsâ, 'Alâ Ebi'l-Hüzeyl fî Ma'lûmâtillâh ve Makdûrâtih, Fi'r-Red fî'l-Harekât alâ Ebi'l-Hüzeyl, Fî Hikâyâti Mezhebi'l-Mücessime.⁶⁸

⁶⁸ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l Müfteri*, s. 129–139

2. MAKÂLATÜ'L-İSLÂMIYYÎN VE'HTİLÂFU'L- MUSÂLLÎN

2. 1. Eserin Tanıtımı ve Önemi

Müellifimiz Eş'arî, Ehl-i Sünnet'e muhalefet eden İslam fırkalarından ve ihtilaflarından söz ettiği için, eserine "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l Musâllîn" ismini vermiştir. Ancak bazı kaynaklarda "İslâmiyyîn" yerine "Müslimîn" kelimesi yer almaktadır.⁶⁹ Eserin ismi "Müslüman olduğunu iddia edenlerin görüşleri" anlamına gelmektedir. Müellifimiz Eş'arî'nin bu eseri, Mûtezilî olduğu dönemde mi yoksa Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki döneminde mi yazdığı hususunda bir takım görüşler olmakla birlikte eserin içerisindeki bazı ifadelerden yola çıkarak müellifin, bu eseri Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki bir zamanda kaleme aldığı söylenebilir. Nitekim Eş'arî'nin, eserin bazı yerlerinde Mu'tezile'ye muhalefetini hissettirmesi ve Ehl-i Hakk'a ait bir kısım görüşler için tasvip edici bir üslup kullanması, eserin Mu'tezile'den dönüş yaptıktan sonra yazılmış olduğu şeklindeki kanaatleri desteklemektedir. Bunlardan daha da önemlisi Eş'arî, Ehl-i Sünnetin temel görüşlerini sıraladıktan sonra "Onlara dair anlattığımız görüşlerine katılıyor ve bu görüşleri benimsiyoruz." demekle kitabın telif dönemini bizzat kendisi açığa kavuşturmuştur.⁷⁰

Müellif eserinin başında, onu kaleme alırken, ele alınış amacını ve kullanmış olduğu yöntemi belirtmiş, bunu şöyle ifade etmiştir:

"Din mensuplarını ve aralarındaki farkları öğrenmek isteyenlerin, mezhepleri ve fırkaları bilmeleri gereklidir. Mezhepler ve fırkalarla ilgili eser yazıp, onların görüşlerinden söz eden kişilerin, eksik anlatımlarda bulunduklarını, hasmının sözlerini aktarırken yanlışla saptıklarını, düşmanlarını kötülemek amacıyla bilerek yalan söylediklerini, ihtilaf edenlerin görüş ayrılıklarını aktarırken, doğru hareket etmeyip, onların sözlerine delillerini çürütecek ilaveler yaptıklarını gördüm. Hâlbuki bu yapılan, ilim sahiplerinin ve doğru ile yanlış ayırt edebilen kimselerin yöntemi değildir. Bu

⁶⁹ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l Müfteri*, s. 31; Hasan Onat, "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn" DİA, XXVII, 406

⁷⁰ Eş'arî, *Makâlat*, s. 297.

şeyler beni, tanıtmak istediğim mezhepleri doğru bir şekilde açıklamaya, kısa tutmaya ve çoğaltıp uzatmamaya sevk etti.”⁷¹

Müellifimiz gerçekten de, fırkaların görüşlerini aktarırken hiçbir müdahale, eksiltme veya eklentide bulunmayacağına dair ifadesine sadık kalmıştır. Nitekim eser, baştan sona kadar incelenecek olursa, müellifin kendisine ait yorumların sayısının on taneyi geçmediği görülecektir.

Makâlatü'l-İslâmiyyîn'i iki bölüm halinde incelemek mümkündür. Birinci bölümde müellif, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan hilâfet meselesindeki anlaşmazlıklara, Sıffîn Savaşı ve Hâriciler'in ortaya çıkışına kısaca temas eder. Bu görüş ayrılıklarından bahsettikten sonra Eş'arî, Müslümanların ayrılmış olduğu mezhepleri on grup halinde sıralar. Bu fırkalar: Şîa, Haricîler, Mürcîe, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyiniyye, Bekriyye, Ashâbü'l Hadîs ve Küllâbiyye'dir. Bu mezhepler daha sonra kendi içinde alt kollara, varsa tâli kollara bölünmüştür. Örneğin, Şîa, Gâliyye, Râfıza ve Zeydiyye olmak üzere 3'e ayrılmış, daha sonra Şîa'nın bu üç fırkası tâli fırkalara, bu fırkalar da daha küçük zümreler halinde tasnif edilmiştir. Müellifin sayı vererek yaptığı tasnife göre Şîa kırk beş, Haricîler on dokuz, Mürcîe on iki kola ayrılmıştır.

Yine eserin bu bölümünde Mu'tezile'ye geniş yer ayrılmıştır. Basra ve Bağdat ekollerine temas edilmekle birlikte Mu'tezile'ye ait alt gruplardan söz edilmez. Mu'tezile'nin tevhid, zât-ı ilâhiyyeye nispet edilen çeşitli sıfatlar, peygamberlerin ismet sıfatı, nübüvvet, kader ve buna bağlı meseleler, kebîre, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi meseleler hakkındaki görüşleri izah edilir. Meselelerin işlenişi sırasında Mu'tezile kelâmcılarının yanı sıra Abdullah b. Küllâb⁷² gibi şahıslara ve bazı filozoflara atıflarda bulunulur. Bunun yanında Mu'tezile'nin bazı meselelerdeki ihtilaflarından da

⁷¹ Eş'arî, Makâlat, s. 1

⁷² Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basri (ö. 240/854): Nisbesinden Basralı olduğu tahmin edilmekteyse de hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Küllabiye Fırkasının reisi olup, Sünni kelâmın yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 255, 256; Yusuf Şevki Yavuz “İbn Küllâb”, DİA, XX, 156–157.

söz edilir. Bölümün sonunda da Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Nüssâk diye adlandırılan bazı aşırı tasavvufî gruplara temas edildikten sonra Ashâbü'l Hâdis ve Ehl-i sünnet'in genel görüşleri hakkında bilgi verilir ve bölüm, Ebû Muâz et-Tûmeni'ye ait bazı görüşlerin aktarılmasıyla sona erer.

Eserin ikinci bölümünde ise felsefî ihtilaflar, tabiiyyat ve ilahiyat meseleleri üzerinde durulmuştur. Cevher, araz ve cismin teşekkülü, hareket ve sükûn, evrenin yaratılmışlığı konuları ile başlanmıştır. Tekvin, beka-fena, insanın irade sıfatı, duyular ve idrak, kabir azabı, cin, şeytan, melek, sihir, söz vb. konulara temas edilir. Tahkim ve imamet meseleleri hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ele alınan meselelerin bir kısmı ilk bölümde de işlenmiş, bazı konuların farklı yönleri ile tekrar ele alınması, eserde tekrarların olmasına neden olmuştur.

Müellifimiz Eş'arî eserini kaleme alırken yetmiş üç fırka hadisinden bahsetmediği gibi, eserde fırkaların yetmiş üç veya daha fazla olacağına dair bir ifade de mevcut değildir. Herhangi bir konuda, -velev ki bu konu fer'i olsun- mensup olduğu zümreye muhalif kişileri ayrı bir fırka olarak ele almıştır. Bu sebeple Eş'arî ele aldığı mezheplerin birçoğuna isim bulamamıştır.

Eserde, mezhepler fırkalara ayrılmış, sıralanmış, fırkaların isimlendirme sebepleri, kime mensup oldukları ve mezhep kurucularının ne gibi iddialar ortaya attıkları ve mezhep mensuplarının ne gibi fikirlere sahip oldukları, onları muhaliflerinden ayıran diğer has fikirleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında müellif ele aldığı mezheplerin oluşum sebeplerinden bahsetmemiş, olayları sadece olduğu gibi anlatmıştır. Herhangi bir izah veya yorum yapmamış, bir kaç yer dışında kendi görüş ve eleştirilerine yer vermemiştir.

Eserde sistematik bir tasnif söz konusu değildir. Ele alınan fırkaların ve bunlara ait fikirlerin tertibi de düzenli değildir. Bazen bir fırkayı anlatırken başka bir fırkanın görüşleri arada verilir. Bu sebeple eser de derli toplu değildir. Bu ve benzeri özellikleri sebebiyle, bir kısım mezhepler tarihi müellifleri, eserin iptidâîlik arz ettiğini

belirtmişleridir.⁷³ Nitekim İbn Asâkir'in, "Eş'arî'nin telif ehlinden olmadığı" yolundaki tespiti onun risalelerinden ziyade Makâlât'ında ortaya çıkmaktadır.⁷⁴

Her ne kadar Makâlât'ta fırka veya görüş tekrarları, tertip düzensizliği gibi telif eksiklikleri olsa da, eserin İslam mezhepleri tarihi açısından önemi büyüktür. Müellifin başta zikrettiğimiz mezhepler tarihi yazımına ilişkin üslup tarifine uyduğunu söyleyebiliriz. Eserini yazarken objektif bir metot kullanmış olay ve görüşleri olduğu gibi aktarmıştır.⁷⁵ Eş'arî kullandığı bu metotla Ehl-i Sünnete mensup olduğu halde tarafsız kalan ve ilmi zihniyetten ayrılmayan ilk ve başlıca bilgindir.⁷⁶

⁷³Bkz. Yusuf Ziya Yörükân, **Ebu'l-Feth Şehristânî: Mîlîl ve Mihâl üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usul**, (yay. Haz. Murat Memiş), Ankara, 2002, s. 105.

⁷⁴Onat, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn*, s. 406; İbn Asâkir, *Tebyînü Kezîbi'l Müfteri*, s. 91

⁷⁵ Eş'arî, *Makâlat*, 297, 483, 552; Eş'arî, **İlk dönem İslam mezhepleri** (Çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın), İstanbul, 2005, "Çevirmenlerin Önsözü", s. 24.

⁷⁶ Bkz. E.Ruhi Fıçalı, "Çevirenin Önsözü", XIX

2. 2. Eserin Neşirleri

Makâlâtü'l İslâmiyyîn'in neşirlerinden söz etmeye başlamadan önce eserin günümüzde bulunan el yazması nüshalarından bahsetmek yerinde olacaktır. Eserin Ayasofya Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Ali b. Ebu Bekir b. Temîm hattıyla H. 587 yılında yazılmış olan ve mukabele edilen nüshadır. Bu nüsha 438 sayfa olup, baş tarafı kurtlar tarafından yenmiş, istifade edilemeyecek haldedir. Bu kütüphanede bulunan ikinci bir nüsha da Ahmet b. Ali b. Muhammed b. Ebi's Suûd el-Hamîdî tarafından H. 683 tarihinde yazılmış olup, ilk nüsha kadar okunaklı olmasa da bu nüsha tamdır. Bu nüshaları ilk önce bulan Müderris Şerafettin Efendi'nin tahkikine nazaran bu esere ait diğer bir nüsha, İstanbul kütüphanelerinde olmadığı gibi dünya kütüphanelerinin hiç birinde de yoktur.⁷⁷

Eserin neşirlerine gelince, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn'in neşrini, ilk olarak M. Şerafettin Yaltkaya gerçekleştirmeye çalışmıştır. Eserin üçte ikisi kadarına yakını yayımlanmışsa da eser tamamlanamamıştır. Kitabın üçte ikisini içeren bu yayımda kullanılan nüshalarla Hellmut Ritter yayımında kullanılan nüshalardan bir kısmının aynı olduğu sanılmaktadır⁷⁸. Eserin tamamı Hellmut Ritter tarafından tahkikli neşri gerçekleştirilerek İstanbul'da (1928–1933) yayımlanmıştır. Eserin daha sonra birçok defa tıpkıbasımları yapılmış, Hellmut Ritter tarafından Almanya'da da yayımlanmıştır. (Wiesbaden 1963, 1980)

Eserin bir diğer neşri M. Muhyiddin Abdülhamîd'in Ritter neşri esas alarak yapılmıştır. Ancak bu neşir başarılı görülmemiştir. Eser Kahire' de (1950–1954, 1969–1970) neşredilmiştir.⁷⁹ Eser Doç. Dr. Mehmet Dalkılıç ve Doç. Dr. Ömer Aydın tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. (İstanbul, 2005)

⁷⁷ Bkz. Yörükân, *Mezheplerin Tetkikinde Usul*, yay. Hazırlayanın 30 no'lu dipnotu s. 88.

⁷⁸ Krş. Makâlat, *Neşredenin Girişi*, s. IX-XXIV, XXVIII.

⁷⁹ Onat, “ *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*”, s. 407.

İKİNCİ BÖLÜM
MAKÂLATÜ'L İSLÂMİYYÎN'DE
HARİCİLER VE ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ

1. HARİCİLİK VE ORTAYA ÇIKIŞI

1. 1. HARİCİLİK

1. 1. 1. Haricî Kelimesinin Anlamı

Çoğulu Havâric olan Haricî kelimesi, ‘harece’ çıkmak kelimesinden türemiş olup ayrılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek, borcunu ödemek, ilimde mütehassıs olmak gibi anlamlara gelen Arapça kökenli bir kelimedir.⁸⁰

‘Haricî’ kelimesinin ıstılah olarak genel bir anlamı olmakla beraber müellifimiz Eş’arî, bu kelimeye özel bir anlam yüklemiş, bu ismin Haricîler için “Hz. Ali’ye karşı çıkıp, onun ordusundan ayrılanlar” anlamında kullanıldığını, bu ismin onlara bu sebeple verildiğini belirtmektedir.⁸¹

Bu kelimeye yüklenen manaların çoğu Haricîlerin bizzat kendileri tarafından verilmiş olmakla birlikte bu izahların, Haricîlerin ilk çıktığı dönemde değil de daha sonra mezhebin itikâdî bir boyut kazandığı geç bir dönemde yaygınlaştığı söylenebilir.⁸²

1. 1. 2. Haricîlerin Lakapları

⁸⁰ Mesud Cübran, *er-Raid : Mu'cem Lugavi Asri*, Beyrut, 1986, I, 603.

⁸¹ Eş’arî, *Makâlat*, 4, 128; Şehristânî, bu kelimeye daha geniş bir anlam yükleyerek; ümmetin ittifak ettiği bir halifeye başkaldıran herhangi bir kimseyi Haricî olarak isimlendirir. Bu başkaldırı hareketinin ister Hulefay-i Raşidin’e karşı, ister sonraki devlet başkanlarına karşı olmasında bir fark olmadığını belirtir. (el-Milel, 132.). Yine Haricîlerin bizzat kendileri bu kelimeyi “Allah yolunda hakikati aramaya çıkanlar” anlamında kullanmışlar, buna da “Allah yolunda hicret eden kişi, yeryüzünde çok bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah’a ve Peygamberine hicret ederek çıkan kimseye ölüm gelirse, onun ecrini vermek Allah’a düşer. Allah bağışlar ve merhamet eder.” (*Nisa*, 100) ayetini delil göstermişlerdir. (Dirasât, 89). Hariciler Kelimeyi Kâfirlerin arsından çıkarak onlarla her türlü bağı koparan” anlamında kullanmışlardır. (*Teşekkül Devri*, 19)

⁸² Harun Yıldız, *Din Siyaset İdeoloji: Haricîlik Düşüncesinin Doğuşu*, Samsun, 1999, s. 22.

Eş'arî Haricî isminin yanı sıra, Haricîler için kullanılan başka lakaplardan da bahsetmiştir. Bu isimlerden bazıları muhalifleri tarafından onlara verilmiş bazıları ise kendileri tarafından kullanılmıştır.

Haricîler fırkalara ayrılmadan önce, Sıffîn savaşının ardından tahkimi reddettikleri için “**Muhakkime**” olarak isimlendirilmişlerdir. Bu isimle anılmalarının sebebi iki hakemi inkâr etmeleri ve “hüküm ancak Allah'ındır.” demeleridir.

Sıffîn harbi sırasında, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmış, Harûra⁸³ denilen yerde toplanmışlardır. Onlar, bu toplandıkları yere nispetle “**Harûriler**” diye isimlendirilmişlerdir.⁸⁴

Haricîlere verilen bir başka isim de “**Marîka**” dır. Haricîler bu lakap dışındaki diğer lakapları kabul ederler. Çünkü onlar, okun yaydan çıkması (merk) gibi dinden çıkmış olmayı kabul etmezler.

Kendileri için kullandıkları bir isim de “**Şurât**” tır. Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi olarak “Biz nefislerimizi Allah'a taât uğrunda sattık.”⁸⁵ Yani, “onları cennet karşılığında sattık.” sözleridir. Onlardan nefsinin Allah'a ilk satanın kişinin Benû Yeşkur'den bir adam olduğu rivayet edilir.⁸⁶

⁸³ Harûrâ: Kûfe yakınlarında bir yerdir. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV/118; Yakubi, II/191.

⁸⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 128; Bağdadi, *el-Fark*, 46; Yakubi, Tarih, II/191. Nitekim Malâti bu fırkayı diğer müellifler gibi Havâric başlığı altında değil de “Haruriyye” başlığı altında ele almıştır. Bkz. *et-Tenbih*, s. 135.

⁸⁵ Bu ismi şu Ayetten mülhem olarak kullanmışlardır. “Allah, müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler, ölürler. (Bu), Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an' da Allah üzerine hak bir va'adidir. Allah'tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır! O halde O'nunla yapmış olduğunuz bu alış verişinizden dolayı sevinin. İşte bu, büyük kazançtır.” (*Tevbe*, 111).

⁸⁶ Eş'arî, *Makâlat*, s. 128.

1. 2. 3. Haricîlerin Doğuşunu Hazırlayan Olaylar ve Ortaya Çıkışı

Eş'arî Makalat'ın başında Haricîlerin ortaya çıkışına kısaca temas etmiş, ancak bu fırkanın ortaya çıkmasına sebep alan etkenler üzerinde durmamıştır. Bu sebeple müellifimiz Eş'arî'nin bu fırka hakkında vermiş olduğu bilgileri esas alarak, Haricîlerin ortaya çıkışına temas etmek yerinde olacaktır.

Çalışmamızın giriş bölümünde mezheplerin doğuşuna etki eden amillere ve Müslümanlar arasında fırkalaşmaya sebep olan Hz. Peygamber sonrası ihtilaflara icmali bir bakış yapmıştık. Haricî Fırkasının ortaya çıkmasında, zikretmiş olduğumuz bu sebeplerin etkisi olmakla birlikte bir takım özel sebeplerde mevcuttur. Müellifimiz Eş'arî, Haricîlerin ortaya çıkışını Sıffîn savaşı sırasında gelişen olaylar ve hakem olayına bağlamaktadır. Nitekim eski ve yeni bütün tarihçiler Haricîlerin doğuşunu Sıffîn savaşı sırasındaki hakem hadisesine bağlarlar.⁸⁷ Ancak bu fırkanın ortaya çıkmasının tek sebebi olarak bu olayı zikretmek pek doğru olmaz. Aksi halde sosyal olayları tek bir sebebe dayandırmak bu olayların karmaşık yapıları ile bağdaşmaz. Bu durumda toplumsal olayları hazırlayan pek çok sebebin olması mümkündür.⁸⁸ Dolayısıyla Haricîlerin ortaya çıkışını Sıffîn savaşı sırasında gelişen olaylara değil de öncesinde var olan bir takım sebeplere bağlamak daha doğru olacaktır. Ancak bu fırkanın belirgin bir biçimde Hakem olayı sırasında ortaya çıktığını söylemek de pek yanlış sayılmaz.

Müellifimiz Eş'arî, Haricîlerin ortaya çıkmasına etki eden faktörlerden de bahsetmez. Bu sebeple Sıffîn savaşından ve Haricîlerin ortaya çıkışından bahsetmeden önce, Sıffîn savaşına kadar geçen zaman içerisinde bu fırkanın ortaya çıkmasına ortam

⁸⁷ Bkz. İrfan Abdülhamid, **İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları** (trc. M. Saim Yeprem) , 1981, s. 73.

⁸⁸ Muharrem Akoğlu, “*Haricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler*”, **EÜSBE**, 2000, sy. IX s.504.

hazırlayan faktörler üzerinde durmak yerinde olacaktır. Çünkü bu olay kendisinden önceki olayların sonucudur.⁸⁹

Haricîlerin ortaya çıkışına etki eden faktörleri kültürel faktörler, sosyal faktörler ve siyasi faktörler şeklinde ele almak mümkündür.

Kültürel faktörlerin içerisinde, Haricîlerin içinden çıktığı kabilelerin kültürel yapısı, İslam'dan önceki din ve kültürlerin etkisini saymak mümkündür.⁹⁰

Sosyal faktörlerinin içerisinde, Haricîlerin çoğunluğunu oluşturan Kurra'⁹¹, Araplar arasındaki kabile taassubu⁹², çöl yaşamının Haricîler üzerindeki etkileri, Kureyş karışıklığı ve Haricîlerin sosyo-ekonomik durumunu saymamız mümkündür.

Haricîleri ortaya çıkaran Siyasi olaylara gelinecek olunursa, müellifimiz Eş'arî, Beni Saide Sakifesi'ndeki hilafet anlaşmazlığından, Hz. Osman dönemine kadar geçen süre içerisinde başka ihtilaf yaşanmadığını belirterek, Hz. Osman'ın şehit

⁸⁹ Selim Nu'aymi, “*Hariciliğin Doğuşu*”, (Çev. Harun YILDIZ) OMÜİFD, Samsun, 1998, s. 513.

⁹⁰ İslam öncesi ve İslam'ın doğuşu sırasındaki Arap yarımadasındaki Arap toplum yapısı ve dini hayatı hakkında Geniş bilgi için bkz. Taberî, *Târîh*, I; Corci Zeydan, el-‘**Arab Kable'l İslam**, Beyrut, ts ; M. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I (trc.Salih Tuğ), İstanbul, I; Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi I**; Neşet Çağatay, **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara,1982; Subhi es-Salih, **İslam Mezhepleri ve Müesseseleri**, İstanbul,1981, s. 37-46

⁹¹ Kurra' kelimesi “ Kari’ “kelimesinin çoğulu olup, okuyanlar, ibadet edenler anlamına gelen Arapça bir kelimedir. (Bkz. Cübran, er-Ra'id, II,1143; Öz ” Kurra' ”, DİA, XXVI, 445) Bunlar hakkında kesin bilgiler bulunmamakla beraber, çoğunluğunun Arap olması ile beraber, çölden şehre, özellikle Basra ve Kûfe' ye göç edip, dini öğrenmek amacıyla büyük sahabelerin bir kısmıyla bir araya geldikleridir. Kur'anı Allah'a kulluk için okuyorlardı. İsimleri de buradan çıkmıştır. İbadete yönelip, çok namaz kılarlardı. Alınlarındaki secde izleri açıktı, onlar,”düz alınlı ve gece ibadet edenler” diye adlandırılmış ve zühde yönelmişlerdi. (Bkz. Nu'aymi, 519)

⁹² Cabirî'nin ifadesiyle: Arapların genel durumu itibariyle İslâm' dan sonra, cahiliyyeden oldukça farklılaştıkları hususunda kimsenin kuşkusu yoktur. (Muhammed Abid Cabiri, **Arap-İslam Aklının Oluşumu** (trc. İbrahim Akbaba), İstanbul, 2001, s. 65), Ancak Başta kabile taassubu olmak üzere birçok adetlerini sürdürmüşleridir. Nitekim Sakife Hadisesindeki Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki çekişme, bize kabile taassubunun Araplar arasında Hz. Peygamber vefat ettiği anda bile var olduğunu göstermektedir.

edilmesi, Sıffin, Hakem olayı ve Müslümanların bölünmesine kısaca değinir. Bu anlatılan olaylar Haricî fırkasını ortaya çıkarmıştır.

Müellifimiz Eş'arî eserin başında Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali'ye biat edilmesi, Sıffin savaşı, hakem olayı ve Haricîlerin ortaya çıkması konusunda şunları aktarır:

Hz Ebu Bekir döneminden Hz. Ömer'in Osman b. Affan'ı⁹³ tayin etmesine kadar geçen süre içerisinde başka ihtilaf meydana gelmemiştir. Bir grup, Osman'ın son günlerinde hata ettiğini ve doğru yoldan ayrıldığını ileri sürerek fiili olarak ona karşı çıktılar⁹⁴. Onların Karşı çıktıkları husus ise bugüne kadar ihtilaf konusu olmuştur. Sonra

⁹³ Osman b. Affan b. Ebi'l As b. Ümeyye (öl. 35/656): İlk Müslümanlardandır. Üçüncü halifedir. Aynı zamanda Hz. Peygamberin damadıdır. Hilafetinin son yıllarında çıkan isyanlar ve karışıklıklar sonucunda şehit edilmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 191–202; Mes'ûdî, *Murûc*, II/340–341

⁹⁴ Tarihçiler genelde Hz. Osman dönemini (644–649) arasındaki ilk devreyi “ iyi idare dönemi” , ikinci devre olan (650–655) tarihi arasındaki ikinci devreyi ise karışıklıklar ve kötü idare dönemi olarak vasıflandırmışlardır. (E.Ruhi Fığlalı, “*Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*”, **AÜİFD**, XX, Ankara, 1975, s. 227; Ahmet Turan, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Samsun, 1993, s. 17).

Nitekim kaynaklar Hz. Osman'ın ilk hilafet dönemi hakkında bir ithamdan söz etmemekle beraber, ikinci dönem, özellikle Irak, Mısır ve Hicaz gibi bölgelerde ihtilaf ve karışıklıkların meydana geldiği bir dönem olmuştur. Bu karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olarak:

1. Hz. Osman'ın yaratış gereği yumuşak huylu oluşu, yaşlılığı gibi sebepler ile Hz. Ömer gibi bir otorite sağlayamaması.
2. Çok önemli vilayetlerin valiliklerini akrabalarına ve başka şekildeki yakınlarına vermesi sebebiyle oluşan şikâyetler.
3. Yahudi ve Hristiyan milletler gibi dış unsurların kargaşayı körüklemesi
4. İslam devletinin genişlemesinin durması ile gelirlerin büyük çoğunluğunu ganimetlerden sağlayan bedevilerde oluşan rahatsızlıklar gösterilebilir.

Bu ve bunun sebepler neticesinde Basra, Kûfe ve Mısır'dan gelen birtakım gruplar Osman'a şikâyetlerini bildirmişler, Valilerinin değişmesini istemişlerdir. İsyancılar, Osman'ın bazı arazileri koruluk haline gösterdiğini, Mushafları yaktığını, seferde namazları dört rekâta çıkardığını, diğer insanlara nispetle Ümeyyeoğulları'na daha fazla ihsanda bulunduğunu ve benzeri iddiaları ileri sürdüler. (İbn Kesîr, VII/171). Hz. Osman'la aracılar vasıtasıyla yapılan (Taberi ve İbnü'l Esir bu aracı kişin A'ver b. Sufyan es- Sûlemi olduğunu belirtir. (Taberi, II/622; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih* III/144). Görüşmeler sonucunda bu gruplar memleketlerine dönmeye ikna olmuşlar ancak dönüş yolunda Buveyb denilen yere geldiklerinde, Hz. Osman tarafından gönderildiği iddia edilen bir kişinin üzerinde Mısır

Osman öldürülmüş,⁹⁵ Osman'ın öldürülmesi konusunda da görüş ayrılığına düşülmüştür. Ehli Sünnet ve-l İstikamet, Osman'ın yaptıklarında isabetli olduğunu katillerin, onu zulüm ve düşmanlıkla haksız yere öldürdüklerini söylemiştir. Bazıları da bunun aksini söylemiş, bu ihtilaf günümüze kadar devam edegelmiştir.

Bundan sonra Ali b. Ebu Talib'e biat edilmiştir.⁹⁶ İnsanlar onun hakkında da ihtilafa düşmüş. Bazıları onun imametini inkâr ederken, bazıları bu konuda tarafsız kalmıştır. Bazıları da onun hilafetini kabul etmiş, imamlığına hükmetmiştir. Bu da günümüze kadar devam eden bir ihtilafır.

valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e hitaben yazılmış olan ve bazılarının öldürülmelerini istenen bir mektup olduğundan bahsedilir. Bunun üzerine geri dönen grup Hz. Osman'ın görevden ayrılmasını söylemek için geri döndüler. Medeniye ulaşan grup Osman'ın görevden ayrılmasını istediler, halife her ne kadar mektup işini yalanladıysa da hicri 35(m.656) yılında, içlerinde Muhammed b. Ebû Bekir'in bulunduğu grup evini muhasara edip onu şehit etmiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle birlikte, İslam tarihinde ardı arkası gelmeyen pek çok olaylar, karışıklıklar, çatışmalar, savaşlar ve fırkalara bölünmeler başlamıştır (Hz. Osman'ın öldürülmesi ve çıkan olaylar hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi" **AÜİFD**, c. XXVII, Ankara, 1985, s. 149–176).

⁹⁵ Krş. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III/153.

⁹⁶ Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Müslümanlar bir müddet halifesiz kalmıştır. Hilafeti Ali'ye, Talha'ya, Zübeyr'e ardından Sa'd b Ebi Vakkâs ve İbn-i Ömer'e teklif edilmiş, onlarda bunu kabul etmememiştir. Bütün bu yolları denendikten sonra Hz. Ali'ye dönülmüş ve halifelîği kabul etmesi için ısrar edilmiştir. Eşter en- Nehâi Hz. Ali'nin elinden tutup biat edince diğer insanlarda ona biat etmiştir. (*el-Bidâye*, VII/227). Hz. Ali'nin hilafete seçilmesinden sonra bekleyen en önemli sorun Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıydı. Ancak sayıları on bini aşan bir kitle, Osman'ı hepimiz bir öldürdük diyorlardı.(Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 163). Bey'at işi tamamlanınca Talha, Zübeyr ve sahabelerin önde gelenlerinden bir grup, Hz. Ali'ye hadlerin tatbik edilmesi ve Osman'ın intikamının alınması gerektiğini söylemişlerdir. Bunun yanında Zübeyir Kûfe valiliğini, Talha da Basra valiliğini istedi. Bundan maksatları Ali'nin Osman'ın öldürülmesine iştirak eden asi ve cahil Bedevilere karşı güçlenmesiydi. Ali bu işi yapanların yardımcılarının ve destekçilerinin olduğunu söyleyerek bu işi bugün yapamayacağını, idareyi ele alıncaya kadar beklemelerini söylemiştir. Bununla beraber Muaviye ve sahabelerden bir topluluk halk arasında dolaşarak halkı Osman'ın intikamının alınması için kışkırtıyordu.(*el-Bidâye*, VII/228)

Ali zamanında Talha⁹⁷ ve Zübeyr'in⁹⁸ durumu ve Ali ile savaşmaları, Muâviye'nin⁹⁹ Ali ile savaşı konusunda ihtilafa sebep oldu. Ali ile Muâviye Sıffin'da¹⁰⁰ karşı karşıya geldiler. Ali her iki ordunun kılıçları kırılıncaya, mızrakları parçalanıncaya, güçleri bitinceye ve bitkin düşünceye kadar onunla savaştı. Bunun üzerine birbirlerini suçlamaya başladılar. Muâviye, Amr b. As'a¹⁰¹ “Ey Amr! Sen içine düşüp çıkmak istediğin her türlü sıkıntılı durumdan çıkmayı başardığını iddia etmedin mi? deyince Amr, “evet” dedi. Bunun üzerine Muâviye, “öyleyse başımıza gelen bu sıkıntıdan kurtulmanın yolu nedir?” diye sordu. Amr b. As ona: ”hayatta kaldığım süre içerisinde Mısır'ın elimden çıkmaması için söz verir misin?” Muâviye de: “Evet sana bu konuda Allah adına söz veriyorum” demesi üzerine Amr, “Muâviye'ye Mushafları yukarı kaldırmalarını emret. Sonra, Şamlıların ıraklılara “Ey Iraklılar aramızda Allah'ın kitabı vardır.”demesini söyle. Eğer bu istediğini kabul ederse taraftarları ona muhalefet eder. İsteğine karşı çıkarsa taraftarları yine muhalefet eder. Amr b. As Muâviye'ye bu görüşünü söylerken sanki ince bir perdenin arkasından gaybı görüyor gibiydi.”

Muâviye taraftarlarına Mushafları kaldırmalarını¹⁰² ve Amr b. As'ın söylediklerini yapmalarını emretti. Onlarda bunu yaptılar. Bunun üzerine ıraklılar Ali'nin işine karıştı ve onu, Ali'nin bir hakem, Muâviye'nin bir hakem göndereceği bir tahkime zorladılar. Iraklıların Ali'ye uymaktan kaçınmaları sebebi ile Ali bunu kabul etti. Muâviye ve

⁹⁷ Ebû Muhammed Talha b. Ubeydullah b. Osman et-Temimi (ö.36/656): ilk Müslümanlardan olup Uhud ve Hendek'e katılmıştır. Cemel savaşında öldürülmüştür. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 228–34; Mes'ûdî, *Murûc*, II/373-74.

⁹⁸ Ebû Abdullah bin Zübeyr b. el- Avvam b. Hüveylid el-Esedî el-Kûreşî (36/656): Hz. Osman'ı seçen şurada bulunmuştur. Cemel savaşı sırasında öldürülmüştür. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 219-227; Mes'ûdî, *Murûc*, II/371-73.

⁹⁹ Muaviye b. Ebû Süfyan b. Harb b. Umeyye b Abdişşems b Abdilmenaf el-Kureşî (60/680): 603 Yılında Mekke'de doğmuştur. Hz. Ömer döneminde Ürdün ve Şam valiliği yapmıştır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 344–45; Mes'ûdî, *Murûc*, III/11-14.

¹⁰⁰ Minkâri'nin Sıffin Savaşı ilgili müstakil bir eseri vardır. Bkz. Ebû'l-Fazl Minkari, **Vak'atu Sıffin**, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire, 1981.

¹⁰¹ Muaviye b. Ebû Süfyan b. Harb b. Umeyye b Abdişşems b Abdilmenaf el-Kureşî (60/680): 603 Yılında Mekke'de doğmuştur. Hz. Ömer döneminde Ürdün ve Şam valiliği yapmıştır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 344–45; Mes'ûdî, *Murûc*, III/11–14

¹⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/274; Yakûbî, *Târih*, II/188; Minkari, *Vak'at-ı Sıffin*, s. 478 .

Şamlılar Amr b. el-As'ı, Ali ve ıraklılar Ebu Musa'yı¹⁰³ hakem olarak gönderdiler. Bunların birbirleri ile bazı anlaşmalar yapmaları üzerine Ali taraftarları kendi aralarında ihtilafa düştüler. Allah "Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar onlarla savaşın."¹⁰⁴ diyor. "Azgınlara hakem tayin edin." demiyor. "Eğer onlarla savaşmaya dönmez ve tahkime razı olman sebebi ile küfre girdiğini kabul etmezsen, sana karşı harp ilan eder seninle savaşırız" dediler. Bunun üzerine Ali onlara: "İşin başında size karşı çıkmıştım. Siz ise onların istediği şeyi kabul etmem için direttiniz. Biz de bunun üzerine onların isteklerini kabul ettik ve onlara bir kısım sözler ve güvenceler verdik. Bu sebeple sözümüzden dönüp, haksızlık yapmamız mümkün değildir. Onlarla savaşmak bir gerekçemiz yoktur." demiştir.

Böylece Ali'nin azledilmesi ve tahkim sebebiyle kâfir sayılması konusunda direttiler ve ona karşı çıktılar. Bu yüzden onlara Havaric denilmiştir. Çünkü onlar Ali b Ebu Talib'e karşı çıktılar.¹⁰⁵

Müellifimiz Eş'arî, Havaric bahsinin sonunda hakem olay sonrası meydana gelen olayları anlatmaya şöyle devam eder:

Sıffîn'de tahkîme ilk başvuranın Urve b. Bilâl b. Mirdâs¹⁰⁶ olduğu söylenir. Tahkime ilk başvuranın Yezîd b. Asım el-Muharibi olduğu da söylenmiştir. Bu kişinin

¹⁰³ Ebû Mûsa Abdullah b. Kays b. Süleym el-Eş'arî (42/662–663): Sıffîn Muharebesi sonrasındaki Hakem olayında, Hz. Ali'nin temsil eden sahabidir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/104–105; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 266; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I/273.

¹⁰⁴ *Hucûrat*, 9.

¹⁰⁵ Eş'arî, *Makâlat*, 2-5; Krş..İbnü'l Esir,*el-Kâmil fi't-Târih* , 3/274

¹⁰⁶ Urve b. Bilâl b. Mirdâs: Bu kişi, Urve b. Udeyye'dir. Kardeşi Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'dir. Bunlar Amr b. Hudeyr'in oğludurlar. Üdeyye Câiliyye'deki dedelerinin adıdır. Her ikisi de Haricîdir. Urve, Sıffîn'de "Lâ hükme illâ Lillâh" diyen ilk kişidir. Hz. Ali ona, " Hak kelime ile bâtilı murâd ediyorsun" demiştir. Ebû Bilâl'in kardeşi Urve, Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Kûfe'ye getirilmiş ve öldürülmüştür. Mirdâs b. Üdeyye ise Ehvâz'da ayaklanınca Ubeydullah b. Ziyâd onu hapsetmiştir. Bir müddet sonra serbest bırakmıştır. Daha sonra Ebû Bilâl Mirdâs kırk adamıyla Ehvâz'da ayaklanmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd da üzerlerine bir ordu göndermiş ve onları öldürmüştür. Bkz.İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 219-20; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 410.

Temîm kabilesinden Sa'd b. Zeydi Menât'tan¹⁰⁷ bir adam olduğu söylenir. İlk ayrıldıklarında Haricîlerin emiri Abdullah b. el-Kevvâ¹⁰⁸, savaş emirleri Şebes b. Rib'i idi. Sonra 37 senesinin Şevvâl'nin bitmesine on gün kala Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye¹⁰⁹ bîat ettiler. Abdullah b. Vehb ile birleşmek için Basra'dan gelen Haricîlerin reisi Mis'ar b. Fedekî¹¹⁰, kendisine ve taraftarlarına gelenleri sorgulamış ve Abdullah b. Habbâb'ı¹¹¹ öldürmüştü. Bazı Haricîler, Abdullah b. Vehb'in bütün bunları çirkin bulduğunu ve aynı şekilde kendi taraftarlarının da çirkin bulduğunu söylüyordu. Bazıları, Mis'ar'ın Abdullah'ı öldürmesini tevil ederler. Şöyle anlatılır: Mi'sar, Abdullah'tan, babasının Peygamber'den işittiği bir hadisi nakletmesini istedi. O da, fiten konusunda, "Savaşlara katılmamayı (ku'ûd) ve Allah'ın kulunun öldürülen adam olmasını" istediği bir hadis¹¹² nakletti. Bunun üzerine onlar, isyân edenlerin de, Ali (r.a.)'nin de hatalı olduklarına inandığını düşündüler. Bu yüzden onun kanını helâl gördüler.

Ali b. Ebî Tâlib ile Abdullah b. Vehb arasında savaş durumu ortaya çıkınca, onların çoğu Ali ile savaşmaktan ürktüler. Onlardan bir grup Abdullah b. el-Vehb'den ayrıldı. Cüveyriyye b. Fâdiğ üç yüz kişiyle ayrılmış, bir diğeri Mis'ar b. Fedekî, iki yüz kişiyle Basra'ya yönelmiştir. O zamanda Ali b. Ebî Tâlib ile beraber olan Ebû Eyyûb el-

¹⁰⁷ Sa'd b. Zeydi Menât: Temîm'den doğan bir kabilenin adıdır. Bk. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 217; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII/82.

¹⁰⁸ Abdullah b. Amr: İbnü'l-Kevvâ olarak bilinir. Haricîlerdendir. Hz. Ali'ye karşı çok taşkınlık yapmıştır. Onu sıkıştırmak için kasdî sorular sormuştur. Bk. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 340; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 133.

¹⁰⁹ Abdullah b. Vehb er-Râsibî el-Ezdî (ö. 38/658): Muhakkime Hâricîlerinin ileri gelenlerindendir. Hz. Ali'den ayrılarak Harûrâ'da toplananlar arasındadır. Hz. Ali, onun ve beraberindekilerin Müslümanlara eziyet ve işkence ettiğini görünce, üzerine yürümüş onu Nehrevan'da öldürmüştür. Bkz. Mes'ûdî, *Murûc*, III/56; Fıglalı, "Abdullah b. Vehb er-Râsibî", *DİA*, I, 141-42.

¹¹⁰ Mis'ar b. Fedekî: Cesûr bir kişidir. Hz. Ali ile mücadele etmiştir. Bk. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 216.

¹¹¹ Abdullah b. Habbâb b. el-Eret b. Cendele et-Temîmî: Abdullah ve hamile eşi Hâricîler tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III/32.

¹¹² Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Bir fitne kopacaktır. Bu sırada oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyenden konuşandan daha hayırlıdır. Öldürülme imkânına sahip olan kimse sakın kâtil olmasın." Bk. Buhârî, Fiten 9; Menâkıb 25; Müslim, Fiten 10

Ensârî'nin¹¹³ komutasına girdiği söylenir. Onlardan Ferve b. Nevfel el-Eşca'î de beş yüz kişi ile ayrılmıştır. Onlardan Abdullah et-Tâî, üç yüz kişi ile Kûfe'ye dönmüştür. Onun, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin komutasına girdiği de söylenir. Onlardan Sâlim b. Rebî'a on sekiz kişi ile ayrıldı. Onun Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin komutasına girdiği söylenir. Onlardan Ebû Meryem es-Sa'dî¹¹⁴ iki yüz kişi ile ayrıldı. Onun Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin komutasına girdiği söylenir. Onlardan Eşres b. Avf ikiyüz kişiyle Deskere'ye¹¹⁵ gitti.

el-Medâinî'nin bildirdiğine göre, Hâricîlerden bir grup Şamlılarla savaşmak üzere Ali (r.a.) ile çıktılar. Ali, en-Nehr ahalisine yönelince, ondan ayrılıp Nuhayle'ye geçtiler ve orada kaldılar. Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve taraftarlarının öldürülme tarihi, 38 senesinin Safer ayının yedisinde idi.

Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den sonra, Ali'ye hayatta iken Haricîlerden Eşres b. Avf isyan etti. Ali, onun üzerine bir ordu gönderdi. O ve taraftarları el-Enbâr'da 38 senesinin Rebîu'l-Evvel ayında öldürülmüştür.

İbn Ullefe et-Teymî¹¹⁶ isyân etti. Ali, onun üzerine Ma'kil b. Kays er-Riyahî'yi gönderdi. O, onu ve taraftarlarını Mâsebezân'da aynı yılın Cemâziye'l-Evvel ayında öldürdü. El-Eşheb b. Bişr isyân etti. Ali, onun üzerine Cârîye b. Kudâme'yi¹¹⁷ gönderdi. El-Eşheb ve taraftarları, aynı senenin Cemâziye'l-âhir ayında Cercerâyâ'da öldürüldü.

¹¹³ Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd b. Kuleyb el-Ensârî (ö. 49/669): Hicret esnasında Hz. Peygamberi evine misafir eden sahabîdir. Hicretten iki yıl önce Müslüman olmuştur. Ülkemizde "Eyüp Sultan" olarak bilinmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 274–75; Ebû'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmad, **Şezeratü'z-Zehab fi Ahbari Men Zeheb**, Beyrut, ts. I/57.

¹¹⁴ Ebû Meryem es-Sa'dî: Necde'nin mensup olduğu Benu'd-Düvel'dendir. Zeyd b. el-Hattâb'ı öldürmüştür. Bk. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 347.

¹¹⁵ Deskere: İki ayrı yerin ismidir. 1- Horasan'da bir köy. 2- Bağdat'a beş fersah uzaklıkta bir köy. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, V/311.

¹¹⁶ el-Müstevrid b. Ullefe et-Teymî (ö. 43/663): İbn Ullefe 42/662 yılında Dicle kenarındaki Cercerâyâ'da isyan etti. Ma'kil b. Kays er-Riyahî tarafından öldürüldü. İbn Ullefe ve adamları ile birlikte, kızkardeşi ve İbn Mülcem'in hanımı olan Katâm da öldürülmüştü. Bunun üzerine İbn Mülcem, Hz. Ali'yi öldürmeye yemin etmiştir. Bkz. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 186; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX/37.

Haricîlerden Sa'd denilen bir adam Ali'ye isyân etti. Ali, el-Medâin'de bulunan Sa'd b. Mes'ûd es-Sekafî'ye bir mektup yazdı. Sa'd, onun üzerine gitti. Aynı senenin Recep ayında onu ve taraftarlarını öldürdü. Ebû Meryem es-Sa'dî isyân etti. Ali, onun üzerine Şurayh b. Hânî'i gönderdi. Kûfe'ye iki fersah mesafede idiler. Sonra onlara Cârîye b. Kudâme es-Sa'dî de katıldı. Emân isteyen elli kadar adam dışında, Ebû Meryem ve taraftarları öldürüldü. Bu, aynı senenin Ramazan ayında oldu. Sonra Ali (r.a.) öldürüldü.

2. HARİCİLER'İN SINIFLANDIRILMASI

Bir önceki bölümümüzde müellifimiz Eş'arî'nin mezhepleri ele alırken takip ettiği metodu ayrıntılı olarak ele almıştık. Eş'arî, Haricîleri sınıflandırırken de aynı metodunu sürdürür ve Haricîleri herhangi bir sayı sınırlamasına bağlı kalmaksızın tasnif etmeye çalışır.

Müellifimiz, Ezarika, İbadiyye, Suffriyye ve Necdiyye'yi Haricîlerin görüşlerinin esasını oluşturan dört fırka olarak zikreder. Bununla beraber “usul” olarak tabir edilen bu dört fırkadan Ezarika, İbadiyye ve Necdiyye fırkaları hariç diğer bütün fırkaların Suffriyye'den çıktığını belirtir.¹¹⁸

Nitekim Haricîler dikkatli incelendiğinde, müellif bazı fırkalardan bahsederken fırka kurucusunun Suffriyye'den ayrıldığını belirtir. Ancak düzenli bir tasnif yapmaz.

Eş'arî, Haricîleri sınıflandırırken diğer müelliflere kıyasla karşımıza iki misli fırka çıkarır. Bunun sebebi de bir fırkadan bir farklı bir görüşle dahi ayrılan veya ihtilafa düşen kişi ve grupları ayrı birer fırka olarak ele almasıdır. Bazı fırkaları hikâye etmekle yetinirken bazılarının ise sadece görüşlerini saymakla yetinir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Eş'arî, alt fırkaları ile beraber kırk kadar Haricî fırkası sayar.¹¹⁹ Ancak bunların bir kısmı için ayrı bir sınıflandırma yapmamış, bazen

¹¹⁸ Eş'arî, *Makâlat*, 101; Krş. Himyeri, Ebu Said Nişvan b. Said b. Nişvan, **el-Hurû'l-iyin**, (thk. Kemal Mustafa), Kahire, 1948, s. 178.

¹¹⁹ Eş'arî dışındaki bazı müelliflerin Haricîleri tasnifi şöyledir:

Bağdadi Haricîlerin 20 fırka olduğunu söylemekle birlikte 22 fırka ismi vermektedir. Bunlar: 1. el-Muhakkimetu'l-Ûlâ, 2. Ezârika, 3. Necedât, 4. Suffriyye, 5. Acârîde, 6. Hâzımiyye, 7. Şuaybiyye, 8. Ma'lûmiyye, 9. Mechûliyye, 10. Ashâb-ı Tâat, 11. Saltıyye, 12. Ahnesiyye, 3. Şebîbiyye, 14. Şeybâniyye, 15. Ma'bediyye, 16. Rûşeydiyye, 17. Mükremiyye, 18. Hamziyye, 19. Şemrâhiyye, 20. İbrâhimiyye, 21. Vâkıfa, 22. İbâdiyye. (*el-Fark*, 45–67)

Şehristânî 8 ana fırkaya ayırır. Bunlar: 1. el-Muhakkimetu'l-Ûlâ, 2. Ezârika, 3. Necedât, 4. Beyhesiyye, 5. Acârîde, 6. Se'alibe 7. İbâdiyye, 8. Suffriyye

isimlerini zikretmekle yetinmiş bazen de kısaca değinip geçmiştir. Fırkalar ele alınırken neredeyse tamamına yakınının birbirinden ayrıldığı esaslar verilmiştir. Bununla beraber fırkaların görüşlerini belirli bir sistematik içerisinde vermez; bu sebeple verdiği bilgiler oldukça dağınıktır.

Biz bu çalışmamızda, Eş'arî'nin Haricîleri sınıflandırmasını temel alarak fırkaların görüşlerini, ilgili fırka ile görüşlerini eserin bütününden derleyerek vermeye çalıştık.

2. 1. EZÂRİKA

Haricîler arasında ilk ihtilafı çıkaran kişi, Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî'dir.¹²⁰

Bu fırkalardan Acaride'yi: Saltıyye, Meymûniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrafiyye, Şuaybiyye, Hâzımiyye olmak üzere yedi fırkaya

Se'alibe'yi: Ahnesiyye, Ma'bediyye, Rûşeydiyye, Hâzımiyye, Şuaybiyye, Şeybâniyye Mukremiyye, Ma'lûmiyye, ve Mechûliyye, bid'iyye olmak üzere 8 fırkaya,

İbadiyye'yi, Hafsiyye, Harisiyye, Yezidiyye olmak üzere 3 alt fırkaya ayırır. (*el-Milel*, 132–160)

İsferâyîni 21 fırka ismi zikreder. Bunlar: 1. el-Muhakkimetu'l-Ûlâ, 2. Ezârika, 3. Necedât, 4. Sufriyye, 5. Acârîde, 6. Hâzımiyye, 7. Şuaybiyye, 8. Halefiyye 9. Ma'lûmiyye, 10. Saltıyye, 11. Hamziyye, 12. Se'alibe, 13. Ma'bediyye, 14. Ahnesiyye, 14. Şeybâniyye, 15. Mukremiyye, 16. İbâdiyye, 17. Hafsiyye, 18. Harisiyye, 19. Ashabu-t Taat, 20. Beyhesiyye, 21. Şebîbiyye (et- *Tabsir*, 32-37)

Himyerî biri isimsiz olmak üzere 29 fırkaya ayırmıştır: 1. Necedât, 2. Fudeykiyye, 3. Ataviyye, 4. Acârîde, 5. Meymûniyye, 6. Halefiyye, 7. Hamziyye, 8. Hâzımiyye 9. Mechuliyye, 10. Ma'lumiyye 11. Sa'lebiyye, 12. Ahnesiyye, 13. Ma'bediyye, 14. Şeybâniyye, 15. Rûşeydiyye, 16. Mukremiyye, 17. İbâdiyye, 18. Hafsiyye, 19. Yezidiyye, 20. Vakife, 21. Dahhakiyye, 22. Beyhesiyye, 23. Avfiyye, 24. Sufriyye, 25. Fadiliyye, 26. Şemrahiyye, 27. Ezarika, 28. Bid'iyye (*el-Hûru'l-İyn*, 171-179).

Râzî 21 fırkaya ayırır. Bunlar: 1. Muhakkime, 2. Ezârika, 3. Necedât, 4. Beyhesiyye 5. Acârîde, 6. Saltıyye, 7. Meymûniyye, 8. Hamziyye, 9. Halefiyye, 10. Etrafiyye, 11. Şuaybiyye, 12. Hâzımiyye, 13. Sa'lebiyye, 14. Ahnesiyye, 15. Ma'bediyye, 16. Reşidiyye, 17. Mukremiyye, 18. Ma'lûmiyye ve Mechuliyye, 19. İbâdiyye, 20. Asfariyye, 21. Hafsiyye. (*el-İtikadat*, 46–51).

¹²⁰ Nâfi' b. el-Ezrak b. Kays b. Nehâr el-Hanefî (ö. 65/685): Hâricîler'in ileri gelen fıkıhçılarındandır. Taraftarları çoğalınca Basra'yı kuşatmış, ahalinin çoğu göç etmek zorunda kalmıştır. Basra'da ayaklanmış, valiyi öldürüp şehri ele geçirmiştir. Daha sonra öldürülmüştür. Bkz. İbn Kesîr, el-Bidâye, VIII/238, 239, 261; Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi es- Sem'ani, **el-Ensab**, (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani) , Beyrut, 1980, I/201–202; Taberî, Târîh III/425;

Nâfi', kaadeyi¹²¹ (kendileriyle aynı görüşte olup kendilerine hicret etmeyenleri) ve ka'adeyi tekfir etmeyenleri ve onları dost edinenleri tekfir etmiştir. Ayrıca kendi ordusuna katılmak isteyenleri imtihan etmeyenleri¹²² küfre düşmekle itham etmiştir.¹²³

Bu görüşü ilk olarak ortaya atan kişinin kim olduğu noktasında ihtilaf söz konusudur. Bazıları bu görüşü ilk olarak ortaya atan kişinin Abd Rabbihi el-Kebîr olduğunu ileri sürerken bir diğer görüşe göre de bu şahıs Abdullah b. el-Vadîn'dir.¹²⁴ Rivayete göre Nâfi', başlangıçta Abdullah b. el-Vadîn'e muhalif olup ondan uzaklaşmıştır. Ancak Abdullah b. el-Vadîn vefat edince Nâfi', onun görüşünü benimsemiştir. Nâfi', Abdullah'ın ölümünden sonra 'Hak onun elindeydi' diyerek onun görüşlerinin doğruluğunu tasdik etmiştir. Onun ölümünden önce ona muhalefet edenleri ve kendisini, küfürle itham etmezken; ölümünden sonra Abdullah b. el-Vadîn'in görüşlerine muhalefet edenleri tekfir etmiştir.

Nâfi' nin çıkartmış olduğu ihtilafın sebebi şudur:

Ebu Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah İbn Ebü'l-Hadid, **Şerhu Nehci'l-Belaga**, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut 1965, IV/136. Bununla beraber İsferyini ve Fahrettin Râzî bu şahsın Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak olduğunu belirtirler. Bağdâdi ise Eş'arî ile aynı ismi zikretmekle birlikte Ebû Râşid'in, Nâfi''nin lakabı olduğunu söyler.

¹²¹ Kaade: Arapça kuûd kökünden gelen, oturanlar anlamında bir ismi faildir. Haricî oldukları halde bu fırka mensuplarının bulunduğu yere hicret etmeyen ve düşmanlarıyla savaşmayan kimseler için kullanılan isim. Bkz. Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir Abdülkahir el-Bağdadi, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (thk. Muhammed Zahi Zahid el-Kevseri), (y.y.) 1948.s. 50; Şehristânî, *el-Milel*, 140. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Öz, "Kaade" DİA, XXIII, 589).

¹²² Ezarika, kendilerinden olduğunu ileri sürerek ordugâhlarına gelen bir kimseye, ona kendilerinin muhaliflerinden bir esir verip onu öldürmesini emretmek suretiyle imtihana çekerlerdi. Eğer bu kimse, o esiri öldürürse, onun, kendilerinden olduğu yolundaki iddiasını tasdik ederler; eğer onu öldürmezse, "Bu, münafık ve müşriktir" diyerek onu öldürürlerdi. Bkz. Bağdâdi, *el-Fark*, 50; Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir İsferyini, **Et-Tâbsîr Fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkatî'n-Naciye Ani'l-Fırak'ıl Halikin**, (yay. Muhammed Kevseri), (y.y.) 1940, s.29; Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Öz, "İsti'râz" DİA XXIII, s.374; a.mlf. , "Azârika" , DİA, XII, 44-45.

¹²³ Eş'arî, *Makâlat*, 86.Krş. İsferyini, *et-Tabsîr*, 26-27; Bağdâdi, *el-Fark*, 46.

¹²⁴ Krş. Bağdâdi, *el-Fark*, 50; İsferyini, *et-Tabsîr*, 29.

Yemenli, Haricî düşünceye sahip Arap bir kadın kendi kararıyla Mevali (Arap olmayan Müslümanlar) den bir adamla evlenmişti. Kadının ailesi ‘Bizi rezil ettin’ diyerek kadını kınadılar. Ancak o, ailesinin bu suçlamasını haksız bularak bunu reddetti. Kocas ı geldiğ i zaman kadın kocasına: “Ailem ve amcaoğ ullarım durumumu öğrenmiş ler ve beni suçluyorlar. Beni zorla amcaoğ ullarımdan biriyle evlendirmelerinden korkuyorum.” diyerek kocas ından kendisi için ş u üç durumdan birini tercih etmesini istemiştir: “Ya Nâfi’in ordusuna hicret ederek onların yurdunda Müslümanlarla beraber olalım. Ya beni sakla ya da beni serbest bırak” demiştir. Bunun üzerine kocası onu serbest bırakır. Ailesi, kadını baskı yoluyla ve rızası olmaksızın amcasının oğ luyla evlendirir. Oradaki bazı insanlar kadının durumunu bir yazı ile Nâfi’ b. el-Ezrak’a sorarlar. Bunun üzerine Nâfi’ b. el-Ezrak’ın taraftarlarından bir adam ş öyle dedi: Onların bize katılmadan yaptıkları ş ey doğru değ ildir. Bize katılmaları gerekirdi. Ancak biz bugün Medine muhacirleri gibiyiz hiçbir Müslüman onlardan ayrı kalamayacağ ı gibi bizden de ayrı kalamazlar. Nâfi’ ve küçük bir grup hariç bütün ordu bu şahsın görüşüne uydu.¹²⁵

Böylece Haricîler arasındaki ilk ihtilaf başlamış ve Nâfi’ b. el-Ezrak liderliğinde Ezarika adıyla yeni bir fırka ortaya çıkmış tir. Bunlar takîyye taraftarlarından uzaklaşarak yeni meseleler ortaya atmış lardır. Bu meseleler ise ş unlardır:

a- Ezarika, ka’adeyi (kendileriyle aynı görüş te olup kendilerine hicret etmeyenleri) ve ka’adeyi tekfir etmeyenleri ve onları dost edinenleri tekfir etmiş tir. Ayrıca kendi ordusuna katılmak isteyenleri imtihan etmeyenleri küfre düş mekle itham etmiş tir.

b- Ezarika, her büyük günahın küfür olduğ unu ve büyük günah iş leyen herkesin ebediyyen cehennemde kalacağını söyler.¹²⁶

c- Muhaliflerinin bulunduğ u yerin küfür diyarı (dar-ı küfür) olduğ unu söylerler. Bununla beraber küfür topraklarında oturan kimsenin kâfir olacağını bu sebepten oradan ayrılması gerektiğ ini iddia ederler.

¹²⁵ Bkz. Eş ‘arî, *Makâlat*, s. 88–89.

¹²⁶ Krş. Ş ehristânî, *el-Milel*, 141; Bağdadî, *el-Fark*, 51.

d- Tahkim konusunda Ali'yi ve iki hakem Ebû Musa el-Eş'arî ve Amr b. el-As'ı tekfir ederler.

e- Muhaliflerinin çocuklarını öldürmeyi caiz görürler.¹²⁷

f- Recm'i haram sayarlar.¹²⁸

g- İffetli kadınlara iftira eden erkeklere had¹²⁹ uygulamaz, bunu yapan kadınlara haddi uygularlar.

h- Ezarika, Allah'ın barış ilan ettiği ve bir serbestlik, rahatlık indirdikten sonra elini savaştan çekmeyen kişinin kâfir olduğunu söylerler.

j- Müşriklerin çocuklarının babaları gibi cehennemlik olduğu görüşündedirler. Çünkü onların hükümleri babalarının hükmü gibidir. Aynı şekilde müminlerin çocuklarının hükmü babalarının hükmü gibidir.

k- Allah'ın edasını emrettiği emaneti saklamayı helal görürler. Müşrik olan bir topluma emanetlerini vermenin gerekli olmadığını söylerler.

l- Bu fırka mensupları takîyye taraftarlarından uzak dururlar.¹³⁰

¹²⁷ Müellifimiz, eserinde sadece çocukları zikretmiş, ancak ondan sonraki müelliflerin hemen hepsi eserlerinde Ezarika'nın kadınları da öldürmeyi mübah kıldığını belirtmişlerdir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 140; Bağdâdi, *el-Fark*, 50.

¹²⁸ Geniş bilgi için bkz. Bağdâdi, *el-Fark*, 50; Şehristânî, *el-Milel*, 140.

¹²⁹ Had sözlükte, sınır çekmek, iki şeyin arasını ayırmak, ceza tatbik etmek anlamına gelmektedir. Çoğulu hudûd olan had, İslâm Dininin ortaya koyduğu helâl-haram sınırları, miktarı ve niteliği nasslarda belirlenmiş olan şer'i ceza demektir. İslâm ceza hukuku terimi olarak "belirli bazı suçlara İslâm'ın tayin ettiği cezalar" dır. Bu cezayı gerektiren suçlar beş tanedir: Zina, hırsızlık, içki içmek, kazf (namuslu kadına zina iftirası) ve yol kesme dir. Haddin dışında kalan yani Kur'an ve Sünnetle tayin edilmeyip hâkimin takdirine bırakılmış cezalara ise tazir cezaları denir. Geniş bilgi bkz. Ali Bardakoğlu, "*Had*" ,DİA, XIV, s. 547-551.

¹³⁰ Ezârîka, sözünü ettiğimiz bu bidatler üzerine birleştikten sonra, Nâfi' b. el-Ezrâk'a beyat etmiş ve onu "Emîru'l-Mu'minîn" adıyla çağırıştır. Ezârîka, Nafi'den sonra, Ubeydullah b. Me'mûn et-Temîmî'ye bey'at ettiler. Ubeydullah b. Me'mûn et-Temîmî Ehvaz'da bir savaşta öldürüldükten sonra bu defa Katârî b. el-Fucâe'yi biat etmişlerdir. Katârî, Haccâc'ın ordusu tarafından öldürülerek başı kesilip Haccâc'a gönderilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Bağdâdi, *el-fârk*, 51-52; Taberî, *Tarih*, IV/464.

Ezârika, Katarî b. el-Fucâe'yi¹³¹ halife seçmişti. Katarî seriyyelere çıktığı zaman, ordunun başına Benû Temîm'den kötü huylu bir adamı tayin ederdi. Ezârika, onu Katarî'ye şikâyet etti. O da, bundan sonra kendisi yerine onu tayin etmeyeceğini söyledi. Sonra Katarî bir seriyyeye çıktı. Sefer esnasında Katarî'nin yerine vekil tayin etmeyeceğini dediği bu şahsın, ordudaki insanlara sabah namazını kıldırması üzerine, orada bulunanlar Katarî'ye, "Onu tayin etmeyeceğini söylemedin mi?" diyerek ona çıkıştılar. Ona çıkışanlar arasında, Amr el-Kana¹³², Ubeyde b. Hilâl, Abdurabbih es-Sağîr, Abdurabbih el-Kebîr vardı. Katarî onlara şöyle dedi: "Bana, kanlarınız helâl kâfirler olarak geldiniz."

Bunun üzerine, orada bulunanlardan Salih b. Mihrâk, Kur'ân'daki bütün secde âyetlerini okuyup secde yaptıktan sonra kalkıp, "Bizleri kâfirler olarak mı görüyorsun? Söylediğinden tövbe et." dedi. Bunun üzerine Katarî, "Ben sadece size sordum" dedi. Onlar da, "Tövbe etmen gerekir" dediler ve onu azlettiler. Katarî, Taberistan'a gitti ve orayı ele geçirdi.¹³³

2. 2. NECDİYYE¹³⁴

¹³¹ Katarî b. el-Fucâe et-Temîmî (ö. 78/697-?): Hâricîler'in Ezârika kolunun son lideridir. 20 sene emirül müminin diye çağırılmıştır. Hatip ve şair bir kimsedir. İbnu'z-Zübeyr zamanında ayaklanmış, Abdülmelik b. Mervân zamanında el-Haccâc'ın ordusu tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 411; Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri İbn Düreyd, **el-İştikak**, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1958, s. 205; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII/324 -25; İbnu'l-İmâd, *Şezerât*, I/86; Öz, "Katarî b. Fucâe", *DİA*, XXV, 31-2.

¹³² Amr el-Kanâ: Benû Abşems b. Sa'd'dendir. Sufriyye reislerindendir. Bkz. İbn Düreyd, *el-İştikâk*, 343-344.

¹³³ Bağdadî ve İsfârâyini Ezarika'nın sayı ve kuvvetçe en güçlü Hâricî fırkası olduğunu belirtirler. Bkz. *el-Fark*, 50; *et-Tabsîr*, 29. (Ayrıca geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Öz, "Ezârika", *DİA*, XII, 45-46).

¹³⁴ Bu grubun Necedât el-Âzirîyye olarak (yani mazur sayanlar) olarak isimlendirilmesinin sebebi, cehaletleri sebebi ile fer'i meselelerde hüküm veren kimseleri mazur görmeleridir. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, 143.

Necde b. Amir el-Hanefî,¹³⁵ bir grup insanla beraber Ezarika'ya katılmak için Yemame'den yola çıktı. Necde taraftarlarıyla beraber Nafi' el-Ezrak'a katılmak üzereyken tam o sırada Nafi'nin ordusundan bir grupla¹³⁶ karşılaştı. O grup ona ve beraberindekilere Nafi'nin ortaya atmış olduğu bir kısım meseleleri anlatıp kendilerinin bu meseleler sebebiyle ondan ayrıldıklarını söylediler. Necde'yi de kendilerine emir seçip ona biat ettiler. Necde, bu biatten bir süre sonra Katif'e¹³⁷ bir ordu gönderdi ve oraya da oğlunu¹³⁸ vali olarak tayin etti. Necde'nin Katif'e vali olarak gönderdiği oğlu, oradakilerden bir kısmını öldürdü. Necde'nin oğlu ve taraftarları bunlardan bazılarını da esir alıp, ganimetlerini de aldılar. Kendilerine her biri için bir kıymet takdir edip şöyle dediler. "Eğer bunların kıymetleri (kadın ve ganimetlerin) hissemize düşene denk gelirse onlar bizimdir. Yok, eğer denk düşmezse üstünü öderiz" diyerek daha ganimet paylaşmadan kadınları nikâhlayıp, ganimetlerden de yediler.

Necde'nin yanına dönünce bu durumu ona anlattılar. Necde bunun caiz olmadığını söylemiş ancak onlar da "Biz bunun caiz olmadığını bilmiyorduk" demişlerdir. Necde, bilgisizliklerinden dolayı onları mazur görmüş, taraftarları da bu meselede ona uyararak, bir kişi bilgisizliğinden dolayı bir hata işlediğinde onu mazur görmeye başlamışlardır.¹³⁹

Necde'nin taraftarlarının iddia ettikleri hususlar şunlardır:

¹³⁵ Necde b. Âmir el-Harûrî el-Hanefî (ö. 69/688): Başlangıçta Nâfi' b. el-Ezrak ile birlikte olduğu sonradan, Abdullah b. ez-Zübeyr zamanında ondan ayrılarak Yemâme'ye çekilmiş, sonraları Bahreyn'e gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Mus'ab b. Zübeyr, onun üzerine ordular göndermiştir. Sonra taraftarları onu azletmiş ve öldürmüştür. Bk. et-Taberî, *Târîh*, III/350, 361, 530; el-Bağdâdî, *el-Fark*, 87; el-İsferâyînî, *et-Tabsîr*, 30; İbn kesîr, *el-Bidâye*, VIII/225, 238; İbn Hadîd, *Nechûl Belağâ*, IV/132–33.

¹³⁶ Bağdâdî Nafi'den ayrılan kişileri ve ayrılma sebeplerini şöyle zikreder: Nâfi' b. el-Ezrak, kendi görüşünde olsalar bile, kaade'den uzaklaşmayı ileri sürüp onlara müşrik deyince ve muhaliflerinin çocukları ile kadınlarını öldürmeyi helâl kılınca, Ebû Fudeyk, Atıyye el-Hanefî, Râşid et-Tavîl, Miklâs, Eyûb el- erzak ve onlara uyanlardan oluşan topluluklar, ondan ayrılıp Yemame'ye gittiklerini söyler. Bkz. *el-Fark*, s. 52.

¹³⁷ Bahreyn'de büyük bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, IV/378.

¹³⁸ Bağdâdî Necde'nin oğlunu el-Mudarrac olarak zikreder. Bkz. *el-Fark*, s.53.

¹³⁹ Eş'arî, *Makâlat*, 89–90; krş. Şehristânî, *el-Milel*, 141.

a. Dinde iki emir vardır: Birisi Allah'ı ve elçilerini tanımak, Müslümanların kanlarının, mallarının ve gaspın haramlığını bilmek ve diğeri de Allah'tan gelen her şeyi kabul etmektir. Bunun dışındaki konularda insanlar kendilerine helaller gösterilinceye kadar mazurdurlar.

b- Bir müçtehidin kendisine delil göstermeden önce, onun içtihadından dolayı azap göreceğini söyleyen kimsenin kafir olduğunu söylerler.

c- Kendilerine hicret ağır gelen kimselerin münafık olduğunu söylerler.

d- Dar-ı takîyye'de oturanların kanlarını ve mallarını helal sayarlar ve bunları haram görenlerden uzaklaşmışlardır.

e- Küçük bir harama göz atan yahut küçük bir yalan söyleyen ve bunlarda ısrar eden kimsenin müşrik; ancak ısrar etmeksizin zina eden, içki içen birisinin Müslüman olduğunu iddia ederler.¹⁴⁰

Necde'nin taraftarları onu şu hususlar sebebiyle kınamışlardır:

a-Beni Vail'den adamın biri, Necde'ye kendine bağlı olanlardan savaşa gitmek istemeyenleri öldürmesini istemiş, ancak Necde onu azarlamıştır.

b-Necde'nin denizde ve karada savaşacak ordu gönderip karada savaşan orduya daha fazla mal vermesi üzerine Atiyye onu kınamıştır

c-İçki cezasını kaldırıp ganimetleri de taksim etmemesi

d-Malik bin Mesma' ya boyun eğmesi

e-Şefaate hükmetmesi

f-Abdûlmelik b. Mervan'ın yazdığı mektuba uyarak Osman'ın kızını satın alması¹⁴¹

g-Malları zenginlere verip fakirlere vermemesi

¹⁴⁰ Eş'arî, *Makâlat*, s. 90–91.

¹⁴¹ Necde Resûl'ün şehrine bir ordu göndermiş bu ordu Resul'un şehrine hücum ederek Osman b. Affan'ın kızlarından birine ait bir cariyeyi ele geçirmişti. Bunun üzerine Abdûlmelik, bu cariyeye hakkında, ona bir mektup yazdı. O da Bu cariyeye sahip olan kişiden onu satın alarak Abdûlmelik b. Mervân'a iade etti. Bunun üzerine ona: “Sen bize ait olan bir cariyeyi, düşmanımıza geri verdin” dediler. Bkz. Bağdâdi, *el-Fark*, s. 53.

Bu sebeplerden dolayı aralarında ihtilaf çıkmış taraftarları onu tövbeye davet etmiştir. Necde tövbe etmiş; ancak daha sonra onu tövbeye çağırnlardan bir grup, Necde'yi tövbe etmeye davet ettiklerinden dolayı pişmanlık duyup ona şöyle dediler: “Seni tövbeye davet edişimiz bir hatadır; çünkü sen bir imamsın. Biz tövbe ettik. Eğer sende tövbenden tövbe etmez seni tövbeye davet edenleri tövbeye çağırmazsan, senden ayrılırız.” Necde, bunun üzerine insanların huzurunda tövbesinden pişman olup ve tövbe ettiğini¹⁴² belirtmiştir.

Bunun üzerine taraftarları Necde hakkında ihtilafa düşmüşlerdir: Bir grup, onu azletmek üzere tekfir etmiş, malları zenginler arasında paylaşması ve fakirlere vermemesi sebebiyle de Necde'yi kınamışlardır. Bununla beraber Ebû Fudeyk¹⁴³ ve taraftarlarından pek çoğu Necde'den ayrılarak ondan uzaklaşmış, Ebû Fudeyk Necde'ye saldırmış ve onu öldürmüştür. Böylece Ebû Fudeyk'e biat edilmiştir. Ancak Necde'nin taraftarları Ebû Fudeyk'in hilafetini kabul etmemişlerdir. Necde'yi dost kabul edip, Ebû Fudeyk'ten ayrılmışlardır. Ebû Fudeyk, Atiyye b. el-Esved'e, bir mektup yazmış, Necde'nin bir sapkınlığını gördüğünü, bu yüzden onu öldürdüğünü ve kendisinin hilâfete ondan daha layık olduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine Atiyye, Ebû Fudeyk'e kendisinden önce olana biat edilmesini yazmış ama Ebû Fudeyk bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine her ikisi de fikir ayrılığına düşerek birbirlerini terk etmişlerdir. Fakat ülke Ebû Fudeyk'in olmuş; Necde'yi dost edinen grup dışındakiler de onun yanında kalmıştır. Böylece üç fırka ortaya çıkmıştır. **Necdiyye, Ataviyye ve Fudeykiyye.**¹⁴⁴

2. 3. ATAVİYYE

¹⁴² Eş'arî, *Makâlat*, s.90–92. Krş. Şehristânî, *el-Milel*, 141–43, Bağdâdî, *el-Fark*, s.52–53.

¹⁴³ Ebû Fudeyk Abdullah b. Sevr (ö. 73/692): Haricilerin reisi Necde b. Âmir'in ashâbından olup, Necde'nin Hâricîlerden ayrılması üzerine Hâricîler tarafından reis seçilmiştir. Necde'yi öldürdükten sonra Abdumelik b. Mervân'ın vali ve askerlerini mağlup ederek Bahreyn'i zapt etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 419; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/317.

¹⁴⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 92; Krş. el-Bağdâdî, *el-Fark*, 88–90.

Ataviyye, Atiyye b. el-Esved el-Haneffî'ye¹⁴⁵ uyanlardır. Atiye, Nafi'nin ortaya atmış olduğu görüşleri inkâr etmekten başka bir görüş belirtmez. Nafi'den sonra Necde'den de ayrılıp Sicistan'a gitmiştir.¹⁴⁶

2. 3. 1. Acâride¹⁴⁷

Ataviyye'den Abdülkerim b. Acred'in¹⁴⁸ taraftarları olan Acâride 15 fırkaya ayrılmıştır.¹⁴⁹

3. 1. 1. 1. İsimsiz Bir Fırka

Bu fırka, çocuğun buluş çağına geldiği zaman İslâm'a davet edilmesi gerektiğini, İslâm'ı kabul edinceye ve kendisini İslâm'la vasıflandırıncaya kadar çocuğa dokunulmaması gerektiğini iddia eder.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Ebû Abdırâhman Muhammed b. Atiyye b. el-Esved el-Haneffî (ö. 75/694): Yezîd b. Muâviye'nin hilafeti esnasında Ezârika'nın reisi Nâfî' b. el-Ezrak ile birlikte Emevîlere isyan etmiştir. Emevî komutanı Mühelleb'in askerleri tarafından öldürülmüştür. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII/480; el-İsferâînî, *et-Tabsîr*, 30; Şehristânî, *el-Milel*, 137; Öz, "Atiyye b. Esved", *DİA*, IV, 63.

¹⁴⁶ Eş'arî, *Makâlat*, s. 93; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s.32.

¹⁴⁷ Eş'arî fırkayı 15 ayırırken Bağdadî 10 fırkaya ayırır. Şehristânî aynı fıkraları sayar. Ancak fazladan Etrafiyye fırkasını sayar. Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, s. 93; Bağdâdî, *el-Fark* s. 56.

¹⁴⁸ Abdülkerim b. Acred: Belh'lidir Doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. 724–738 yılları arasında Irak valiliği yapan Hâlid el-Kasrî tarafından öldürüldüğü dikkate alınarak 120/738 yılı civarında öldüğü söylenmektedir. Bkz. İsferyânî, *et-Tabsîr*, 32; Şehristânî, *el-Milel*, 148. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Öz, "Acâride", *DİA*, I, 318–19).

¹⁴⁹ Şehristânî'nin anlattığına göre Abdülkerim, Beyhes'in taraftarı iken, ona muhalefet etmiştir. Ona göre çocuk buluş çağına gelinceye kadar tarafsız kalınmalı, çocuk baliğ olduğunda İslâm'a çağrılmalıdır. Onun bu sözüyle ayrıldığı söylenir. Ayrıca müşriklerin ölen çocuklarının babaları gibi cehennemde olduğunu söylemiş, sahibi öldürülmedikçe bir malın ganimet olarak alınmasını da kabul etmemiştir Şehristânî, *el-Milel*, s. 148.

¹⁵⁰ Müellifimiz bu fırkanın kimin görüşleri etrafında toplandığını belirtmemiş, Eş'arî'den sonraki müellifler de bu fırkayı hiçbir isme nispet etmemişlerdir. Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 93; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 32.

3. 1. 1. 2. Meymûniyye

Bu fırka, Mu'tezile mezhebinin kader görüşüne uyarak ayrılmıştır. Allah'ın amelleri kullara bıraktığını, onları sorumlu oldukları her şeyi yapabilecek istitâat ve yetenekte yarattığını, onların hem küfre hem de imana istitâatleri bulunduğunu; Allah'ın, kullarının amellerinde bir dilemesi olmadığını ve kulların amellerinin Allah tarafından yaratılmadığını iddia ederler. Acâride, bunlardan uzak durmuş, onların bu görüşlerini reddetmiş ve bu görüşleri benimseyenlere Meymûniyye adını vermiştir.¹⁵¹ Bu fırkanın kurucusu Meymûn'un¹⁵² Belh'li bir kişi olduğu rivayet edilir.

Ayrıca Kerabisi¹⁵³ bazı kitaplarında, Acâride ve Meymûniyye'nin, oğulların kızları, kızların kızları, erkek kardeşlerin (kızlarının) kızları ve erkek kardeşlerin oğullarının kızları ile nikâhlamayı helal gördüklerini belirterek, Allah'ın, kızları, erkek kardeşlerin kızlarını ve kız kardeşlerin kızlarını haram kıldığını söylediklerini ve doğrulanmamakla birlikte Yusuf suresini Kur'an'dan bir sure kabul etmediklerini kaydeder.¹⁵⁴

2. 1. 1. 3. Halefîyye

¹⁵¹ Eş'arî, *Makâlat*, s. 93.

¹⁵² Şehristânî bu kişinin ismini Meymûn b. Halid olarak vermektedir. Bkz. *el-Milel*, 149

¹⁵³ Ebû Ali el-Huseyn b. Ali b. Yezîd el-Mühellebî el-Kerâbîsî (ö. 248): Bağdatlı Şâfiî fakihi, hadis ve kelâm âlimidir. Cebriyye'den olduğu söylenir. Bkz. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, **el-Fihrist**, Beyrut, 1978,s. 256; Sem'ânî, *el-Ensâb*. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Ahmet Nedim Serinsu, "Kerabisi" DİA, XXV, 264).

¹⁵⁴ Eş'arî, *Makâlat*, s. 95 Bağdâdî, *el-Fark*, 45,57, 168; Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri İbn Hazm, **el-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal**, Beyrut, 1986, IV/190; Şehristânî, *el-Milel*, s.149; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 32-3; Bağdadi bu fırkanın ismini zikretmiş ancak İslâm dışı olan Gûlat fırkaları arasında anlatmıştır.

Halef isimli bir kişinin ve taraftarlarının oluşturdukları fırkadır. Bu fırka, kader konusunda Meymûniyye'den ayrılarak kendi oluşturdukları farklı bir kader inancını benimsemişlerdir.¹⁵⁵

2. 3. 1. 4. Hamziyye

Hamza¹⁵⁶ denilen bir şahsın taraftarlarıdır. Hamziyye, Meymûniyye gibi kaderi kabul etmiştir. Özellikle sultanın ve onun hükmüne razı olanların öldürülmesini caiz görürler. Onların aleyhine çalışmadıkça, dinlerine saldırmadıkça veya sultana yardım ve destekte bulunmadıkça kimsenin öldürülmesini caiz görmezler. Zurkân, Acârîde'den Hamza'nın taraftarlarının, ehl-i kıblenin öldürülmesini, savaşa gönderilinceye kadar gizlilik halinde mallarının alınmasını helal görmediklerini nakleder.¹⁵⁷

2. 3. 1. 5. Şuaybiyye

Şuayb¹⁵⁸ adında bir şahsın görüşleri etrafında toplanan bir fırkadır. Şuayb, Meymûn'dan ayrılmış, Allah dilemedikçe hiçbir kimsenin bir işi gerçekleştirmeye

¹⁵⁵ Eş'arî, *Makâlat*, s. 93; Krş. Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, **İ'tikadatu Fırakı Müslimin ve'l-Müşrikin**, (thk. Ali Sami Naşir), Beyrut, 1982, s. 48; Himyerî, *Huril iyn*, 171; Bağdadi fırka hakkında şunları zikreder: Kendilerinden olan bir imam ile bir arada bulunmadıkları sürece, savaşmayı kabul etmezler. Halfiyye, muhaliflerinin çocuklarının cehennemde kalacakları şeklindeki meselede Ezarika aynı görüşü paylaşmışlardır. Bkz. *el-Fark*, 57; Şehristânî de bunların Kirman ve Mekran Haricîlerinden meydana geldiklerini, Kader konusunda Hamziyye'ye muhalefet ederek hayır ve şerri Allah'a izafe edip, bu konuda Ehlü's-Sünne'nin yoluna uyduklarını söyler. Bkz. *el-Milel*, 150

¹⁵⁶ Şehristânî' de Hamza b. Edrek, (*el-Milel*, 150). Bağdadi'de Hamza b. Ekrek diye geçer. (*el-Fark*, 58).

¹⁵⁷ Eş'arî, *Makâlat*, s.93, 94; Bağdadi bu fırka hakkında geniş bilgi vermiştir: Hamza'nın ortaya çıkışının 179/795 yılında, Harun er-Reşîd'in zamanında olduğunu belirtir. Bu fırka Sicistân, Horasan, Mukrân, Kûhistân ve Kirman'ı harabeye çevirmiş ve büyük orduları bozguna uğratmıştır. Aslında, Acârîde'nin Hâzimiyye kolundandır. Sonra onlara muhalefet ederek, kader ve ititâat konularında Kaderiyye'nin görüşlerini ileri sürmüştür. Müşriklerin çocuklarının cehennemde olduğunu iddia etmiştir. Kaderiyye de, bu konuda onu tekfir etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Bağdâdi, *el-Fark*, s. 58; Himyerî, *Huril iyn*, s. 171; Ayrıca krş. Şehristânî, *el-Milel*, 150.

¹⁵⁸ Şehristânî, bu şahsın ismini Şuayb b. Muhammed olarak zikreder. (*el-Milel*, s. 151).

gücünün olmadığını, kulların fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını söylemiştir. Bu sebepten Meymûniyye'den ayrılmıştır

Meymûniyye ve Şuaybiyye fırkalarının ayrılmalarına sebep olan olay şöyledir: Meymûn'un Şuayb'dan bir alacağı vardı. Meymûn bunu Şuayb'dan isteyince Şuayb da "Allah dilerse onu sana vereceğim." dedi. Meymûn, "Allah, onu şu anda bana vermeni diledi." dedi. Bunun üzerine Şuayb, "Şayet Allah dilemiş olsaydı, onu sana vermemeye gücüm yetmezdi." dedi. Meymûn da "Allah, emrettiği şeyi diler; emretmediği şeyi dilemez; dilemediği şeyi de emretmez." şeklinde cevap vermesi üzerine bir grup insan Meymûn'un, bir grup insan da Şuayb'ın fikirlerini benimseyerek onun taraftarı olmuşlardır. Bunlar, Hâlid b. Abdullah el-Becelî'nin hapsinde bulunan Abdülkerim b. Acred'e, Meymûn ve Şuayb'ın görüşlerini bildiren bir mektup yazdılar. Abdülkerim, onlara şu cevabı yazdı: "Biz, Allah'ın dilediği olur; dilemediği olmaz, deriz ve Allah'a bir kötülük nispet etmeyiz." Ancak bu mektup onlara ulaştığında, Abdülkerim ölmüştü. Meymûn, onun "Biz, Allah'a bir kötülük nispet etmeyiz." diyerek kendi görüşünü söylediğini iddia etti. Şuayb da, "Hayır! Bilakis, Halid 'Biz, Allah'ın dilediği olur; dilemediği olmaz, deriz.' diyerek benim görüşümü söylemiştir" dedi.¹⁵⁹

Şuayb, Allah dilemedikçe kimsenin bir eylem gerçekleştirmeye gücünün yetmeyeceğini, kulun fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını söylemiştir.¹⁶⁰

2. 3. 1. 6. Hâzımîyye¹⁶¹

¹⁵⁹ Eş'arî, *Makâlat* (Trc. Dalkılıç), s. 109; Krş. Şehristânî, *el-Milel*, s. 151; Bağdadi, *el-Fark*, 57.

¹⁶⁰ Eş'arî *Makâlat*, s. 94; krş. Râzî, *el-İtikadat*, 49; İsferyînî, *et-Tabsîr*, 32.

¹⁶¹ Eş'arî ve Bağdadî bu fırkanın kime nispet edildiğine dair bir isim belirmezken Şehristânî bu fırkayı Hazım b. Ali'in mensupları olarak zikreder. (*el-Milel*, s.151); Bağdadi de bu fırkanın Kader, istitâat ve meşîet konularında, Ehl-i Sünnetin görüşlerini ileri sürdüklerini söylemiştir. "Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Allah'ın dilediğinden başka şey olmaz. İstitâat fiil ile beraberdir" demişlerdir. Kader ve istitâat konularında, haktan ayrılmış olan Kaderiyye'nin görüşlerini ileri süren Meymûniyye'yi de küfürle suçlamışlardır. Bkz. *el-Fark*, 56.

Bunlar kaderi kabul etmişler, velayet (dostluk) ve adavetin (düşmanlık) Allah'ın zatî iki sıfatı olduğunu söyleyerek ayrı bir fırka oluşturmuşlardır. Allah'ın, hayatının çoğunda kâfir olup ancak kendisine iman ile gelenleri dost edindiğini, hayatlarının çoğunda mümin olup sonuçta küfür ile gelen kişileri ise dost kabul etmediğini söylerler.¹⁶²

2. 3. 1. 6. 1. Ma'lumiyye¹⁶³

Allah'ı bütün isimleri ile bilmeyen kimsenin cahil olduğunu dolayısıyla Allah'ı tanımayacağını, insanın kendi fiillerini yaratmadığını, istitaatin fiille beraber bulunduğunu ve Allah'ın dilediğinin olacağını söylerler.¹⁶⁴

2. 3. 1. 6. 2. Mechuliyye¹⁶⁵

Allah'ı bazı esması (sıfatları) ile bilen kimsenin cahil olmadığını ileri sürüp kaderi kabul ederler.¹⁶⁶

2. 3. 1. 7. Saltiyye

Bunlar Osman bin Ebi's Salt¹⁶⁷ taraftarlarının meydana getirdiği fırkadır. Ebi's Salt'ın "Bir kişi bizim davetimizi kabul edip, Müslüman olursa onu dost edinir ve

¹⁶² Krş. İsferayînî, *et-Tabsîr*, 32; Şehristânî, *el-Milel*, 152–153, Râzî, *el-İtikadat*, 49.

¹⁶³ Eş'arî *Makâlat*, s. 96; krş, Himyerî, *Huril iyn*, s. 171; Şehristânî, *el-Milel*, 155–156; Bağdâdî, *el-Fark* 57–58; Râzî, *el-İtikadat*, s. 51; İsferayînî, *et-Tabsîr*, s. 32.

¹⁶⁴ Bağdadi yukarıda saydığımız görüşlerle beraber, kendini inanışlarından olan ve kılıcı ile düşmanlara karşı ayaklanan kimsenin imametini ileri sürüp, kendilerinden olan kaade'den de uzaklaşmadıklarını belirtir. Bkz. *el-Fark*, 58.

¹⁶⁵ Eş'arî, *Makâlat*, s.96-97; Şehristânî, *el-Milel*, 155-156; Bağdâdî, *el-Fark* 58; Râzî, *İtikadat* , s. 51; Himyerî, *Huril iyn* ,s. 171; İsferayînî, *Tabsîr*, 31.

¹⁶⁶ Bağdadi bu fırkanın bu görüşler dışındaki diğer görüşlerinin Malumiyye gibi olduğunu ancak Allah'ın sıfatları konusunda bahsetmiş olduğu görüşlerinden dolayı, onu tekfir ettiklerini belirtir. Bkz. *el-Fark*, 58

¹⁶⁷ Eş'arî, *Makâlat*, 97; Krş. Bağdâdî , *el-Fark*, 58; Şehristânî, *el-Milel*, 149. Bağdâdî ve Şehristânî bu kişinin Salt b. Osman adında biri olduğunu, ona Salt b. Ebis'Salt da denildiğini de belirtirler.

çocuklarından teberri ederiz (dokunmayız). Çocuklar buluğa erene kadar ve İslâm’a davet edilip onu kabul edinceye kadar Müslüman değildirler.”¹⁶⁸ sözü sebebiyle ayrılmıştır.

2. 3. 1. 8. Se’alibe¹⁶⁹

Bu fırka mensupları, hem kâfirlerin hem de Müslümanların çocukları için dostluk, düşmanlık ve berâet ¹⁷⁰ olmadığını söylerler. Çocuklar, ergenlik çağına ulaştığında İslâm’a davet edilirler; ya kabul ederler ya da inkâr ederler. Bunun yanında onların babalarının azaplarına ortak olduklarını, çünkü çocukların babalarından bir rükün yani bir parça olduğunu söylerler. Sa’lebe¹⁷¹ ve Abdülkerim, çocuk meselesinde görüş ayrılığına düşünceye kadar her konuda ittifak halindeydiler.¹⁷²

2. 3. 1. 8. 1. Ahnesiyye

Bu fırka, Se’alibe’nin birinci fırkasıdır. Bu grup, İslâm’a mensup olan ve ehl-i kiblede olduğu halde dâr-ı takîyyede (yani imanı gizleme bölgesinde) bulunanlar hakkında tevakkuf edip görüş bildirmeyenlerdir. İman sahibi olarak bildikleri kimseleri dost edinirler ve kâfir olduğunu bildiklerinden de uzak dururlar.¹⁷³ Düşmana hücum

¹⁶⁸ Eş‘arî, *Makâlat*, 97; krş. Bağdadi, *el-Fark*, 58; Râzî, *el-İtikadat*, 48; İsferâyînî, *Tabsîr*, 33.

¹⁶⁹ Müellifimiz Eş‘arî bu fırkayı 5; Bağdadi 6; Şehristânî 7 fırkaya ayırmıştır. Krş. *Makâlat*, 97–100; *el-Fark*, 60–61; *el-Milel*, 152–156.

¹⁷⁰ Herhangi bir delil bulunmadığı zaman fiil ve terk hususunda cezanın terettüp etmeyeceğine hükmetmektir.

¹⁷¹ Bağdadi(s.60)ve İsferâyînî(s.33) bu ismi Sa’lebe b. Mişkan olarak belirtirken, Şehristânî Sa’lebe b. Amir olarak zikreder. (s.152)

¹⁷² Eş‘arî, *Makâlat*, 100. Krş. Bağdadi, *el-Fark*, 60; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/191; Şehristânî, *el-Milel*, 152; Râzî, *el-İtikadat*, 61.

¹⁷³ Eş‘arî, *Makâlat*, 97-98; krş Râzî, *el-İtikadat*, 49; İsferâyînî, *Tabsir*, 33; Bağdadi, *el-Fark*, 60.

etmeyi, gizlilik halinde adam öldürmeyi ve İslâm'a davet edilip bizzat tanınmadıkça ehl-i kible den fesat çıkaran bir kişiye karşı savaş başlatılmasını haram görürler.¹⁷⁴

2. 3. 1. 8. 2. Ma'bediyye

Bunlar, Se'alibe'nin ikinci fırkasıdır.¹⁷⁵ Zengin iken kölelerin mallarından zekât almayı, fakir olduklarında ise kendi zekâtlarından kölelere vermeyi kabul ederler. Ancak bunlar daha sonra bunun hata olduğunu kabul etmelerine rağmen, böyle yapanları kınayıp terk etmemişlerdir. Bunun üzerine Ma'bed¹⁷⁶ teberri etmeyenleri tasvip etmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Se'alibe, Ma'bed ve taraftarlarıyla ilişkisini keserek onları terk etmiştir.¹⁷⁷

2. 3. 1. 8. 3. Şeybâniyye

Bu grup, Se'alibe'nin üçüncü fırkası olup, Şeybân b. Seleme'nin¹⁷⁸ taraftarlarının oluşturduğu firkadır. Şeybân b. Seleme, Ebû Müslim'e¹⁷⁹ yardım etme gibi ve birtakım

¹⁷⁴ Ahnes b. Kays adında birisine tabi olan bu fırka Suikast, katl ve gizlice hırsızlık yapmayı haram saymış, kendi düşüncelerinin hilafına düşündüğü kesin olarak bilinen kimse dışında, kible ehlin den savaş edecek bir kimsenin önce dine davet edilmesi gerektiğini, eğer imtina ederse kendisiyle savaşılacağını belirtmişlerdir. Müslüman kadınların, kebire işleyen kendi kavimlerinden olan müşriklere nikâhlanmasını caiz gördükleri nakledilen bu zümre diğer meselelerde Hâriciler'in prensiplerine uymaktadır. Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, (trc. Mustafa Öz), s. 134.

¹⁷⁵ Eş'arî, *Makâlat*, 98; Krş. Râzî, *İtikadat*, 50; İsferyânî, *Tabsîr*, 33; Bağdadî, *el-Fark*, 60.

¹⁷⁶ Şehristânî bu kişinin Ma'bed b. Abdurrahman olarak kaydeder. Bkz. *el-Milel*, 153.

¹⁷⁷ Şehristânî, Eş'arî'den farklı olarak, Ma'bed b. Abdurrahman'ın, Se'alibe arasında iken Müslüman kadınların müşriklere nikâhlanmasını caiz görmesi hatası sebebiyle Ahnes'e; kölelerden zekât alınması konusundaki hükmünden dolayı da Sa'lebe'ye muhalefet ettiğini belirtir. Ma'bed, bundan dolayı Sa'lebe'den teberri etmediğini, bunun hilafına olan içti hadını da terk etmeyeceğini belirtmişti. Bu topluluk takîyye halinde sadakaların paylarının, tek bir pay haline getirilmesinin caiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. (*el-Milel*, 153).

¹⁷⁸ Şeybân b. Seleme hakkında bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/34; Taberî, Tarih, IV/323–325

olaylar yapınca,¹⁸⁰ bunun üzerine Haricîler Şeybân b. Seleme'den uzaklaştılar. Şeybân öldürüldükten sonra bir grup gelerek onun tövbe ettiğini söylemesine rağmen, Sa'lebiyye onun tövbe etmiş olduğunu kabul etmedi.

Müslümanların öldürülmesi, mallarının gasp edilmesi ve onların dövülmesi gibi meseleler Şeybân'ın ihdas ettiği (sonradan ortaya attığı) meselelerdir.

Se'alibe, maktulün velisi affetmediği müddetçe dâr-ı alâniyyede (takîyye yapılmayan yer) bulunan bir katilin tövbesini kabul etmeyeceklerini, kendisine kısas yapılmadıkça veya bağışlanmadıkça ve Müslümanların mallarını geri vermedikçe onun tövbesini kabul etmeyeceklerini söylediler. Şeybân'ın ise bunlardan hiçbirini yapmadığını söyleyip onun tövbesini kabul etmediklerini belirtmişlerdir. Ancak onlardan bir grup Şeybân'ın tövbesini kabul etmiş ve Şeybaniyye ismini almışlardır. Şeybâniyye, Allah'ın kendi yarattıklarına benzediğini ortaya atarak, velayet ve adavetin Allah'ın zati iki sıfatından olduğunu ve fiil sıfatlarından olmadığını söylemiştir.¹⁸¹

Sa'lebiyye'nin görüşü üzere devam edip, bu fırkanın çoğunluğunu oluşturan grup Sa'lebiyye'nin fakihlerinden olan Ziyâd b. Abdurrahman etrafında toplanarak **Ziyâdiyye** adında bir fırka oluşturmuştur.¹⁸²

2. 3. 1. 8. 4. Rûşeydiyye (Ûşriyye)

¹⁷⁹ Ebû Müslim el-Horasanî, Abbasi Devleti'nin kurucusudur. Aynı zamanda Müslimiyye Fırkasının reisidir. 137/755 yılında öldürülmüştür.

¹⁸⁰ Şeyban, Ebû Müslim'in savaşlarında düşmanlarına karşı ona yardım etmiştir.

¹⁸¹ Şehristânî, Şeyban ve taraftarları hakkında şu bilgileri aktarır: Şeyban düşünce olarak cebre yönelmiştir. Bu konuda Cehm b. Safvan'ın ortaya koyduğu cebre ve hadis kudretin nefyedilmesine düşüncesine uymaktadır. Ziyad b. Abdurrahman eş-Şeybânî Ebi Hâlid'den, onun Allah, kendisi için bir ilim yaratmadıkça eşyayı bilmeyeceği, eşyanın ancak hadis olup vücuda gelince Allah tarafından bilineceğini iddia ettiği nakledilmiş, bu söz üzerine kendisinin Şeyban'dan teberri edip, Ebû Müslim ve Ali b. el-Kirmani'ye yardım ettiğinde onu tekfir ettiği nakledilir. Şeybân'a tabi olanlar genel olarak Cürcan, Nesâ ve Ermenistan'da bulunmaktaydı. O'nun tövbe ettiğini ileri süren de Atıyye el-Cürânî'dir. Bkz. el-Milel, 154–155.

¹⁸² Eş'arî, *Makâlat*, 98–99;krş. Bağdadî, *el-Fark*, 60–61; Himyerî, *Huril iyn*, 172

Bu fırka mensupları, kaynak suyu veya akarsularla sulanan arazilerden öşrün yarısını veriyorlardı. Sonra bundan vazgeçip ve durumu Ziyâd b. Abdirrahman’a yazınca; O da onlara bu hususta öşrün tamamının verilmesi gerektiğini, ancak öşrün yarısını verenlerden de uzaklaşmanın caiz olmadığını söyledi. Bunun üzerine Ruşeyd¹⁸³ adında bir şahıs “Eğer onlardan uzak durmamız caiz değilse onların uyguladıklarını uygularız.” diyerek, kendisi ve beraberindekilerle birinci uygulamaya devam edeceklerini söyledi. Bunun üzerine Se’âlibe, onlarla ilişkisini keserek onlara Uşriyye ismini verdi.¹⁸⁴

2. 3. 1. 8. 5. Mükremiyye

Ebû Mükrem¹⁸⁵ ve taraftarlarının oluşturduğu fırkadır. Ayrılmalarına sebep olan görüşlerinden bazıları şunlardır:

Bu fırka mensupları, namazı terk edenin kâfir olduğunu; ancak onun namazı terk ettiği için değil de Allah’ı bilmediği için kâfir olduğunu iddia etmişlerdir. Diğer büyük günahlar hakkında da aynı şeyi söylerler. Nitekim kebire işleyen bir kimsenin Allah’ı tanımadığını, onun, kebire işlediği için değil, cehaleti yüzünden kâfir olduğunu iddia ederler. Allah’ın, kullarını son nefeste sahip olduğu amellerine göre değil, bulundukları durum üzere onları dost veya düşman olarak kabul ettiğini söylemişlerdir. Bu sebeple Se’âlibe onları kendilerinden saymayıp, terk etmiştir.¹⁸⁶

2. 4. FUDEYKİYYE

¹⁸³ Bu şahıs, Şehristânî’de Ruşeyd et-Tusî olarak geçer. Bkz. *el-Milel*, 153.

¹⁸⁴ Bkz. Eş’arî, *Makâlat*, s. 100; krş. Şehristânî, *el-Milel*, s. 153; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 61; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/190; Himyerî, *Huril iyn*, s. 172; Râzî, *İtikadat*, s. 50.

¹⁸⁵ Şehristânî bu kişiyi Mükrem b. Abdullah el-İclî olarak nakleder.

¹⁸⁶ Eş’arî, *Makâlat*, 100; krş. Şehristânî, *el-Milel*, 155; Bağdadi, *el-Fark*, 61; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 34.

Necde'nin malları zenginler arasında paylaşılması ve fakirlere vermemesi sebebiyle Ebû Fudeyk¹⁸⁷ ve Necde'nin taraftarlarından pek çoğu Necde'den ayrılmışlardır. Bundan başka, Ebû Fudeyk taraftarlarının Necde ve Nafi'yi inkârlarından başka bir şey bilinmemektedir.¹⁸⁸

2. 5. SUFRIYYE

Haricîlerin görüşlerinin esası Ezârika, İbâdiyye, Sufriyye ve Necdiyye'nin görüşüdür. Ezârika, İbâdiyye ve Necdiyye dışındaki fırkalar, Sufriyye'den ayrılmışlardır.

Sufriyye, Ziyâd b. el-Asfar'ın taraftarlarıdır. Bu fırkanın Ubeyde'ye mensup olduğu da söylenir. Sufriyye taraftarları çocuklara azap edilmesi konusunda Ezârika ile uyuşmazlar. Zira onlar, bunu caiz görmezler.

Ubeyde, Necde'ye karşı çıkıp muhalefet edenlerdendi. Ondan ayrılarak Yemâme'den döndü. Necde, Basralılara mektup yazınca, Ubeyde ve Abdullah b. İbâd¹⁸⁹ bir araya gelip bu mektubu okudular. Abdullah b. İbâd¹⁹⁰, kendi mezhebini anlattı. Ubeyde de kendilerine muhalif olan bütün Haricî mezheplerinin müşrik

¹⁸⁷ Ebû Fudeyk, Necdet'in öldürülmesinden sonra, Abdülmelik b. Mervân'm Ömer b. Übeydillah b. Ma'mer et-Temîmî'yi bir ordu ile üzerine gönderişine kadar yaşadı. Bu ordu, Ebû Fudeyk'i Öldürdü ve başını, Abdülmelik b. Mervân'a gönderdi. Bkz. *el-Fark*, 54. Ayrıca bkz. 114 nolu dipnot.

¹⁸⁸ Bkz. Eş'arî, 92, 101; Krş. Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malatî, **et-Tenbih ve'r-Red Ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bida'**, (tsh. Sven Dederling) İstanbul 1936, s. 137; Bağdadi, *el-Fark*, 54; Himyerî, *Huril-iyen*, 170.

¹⁸⁹ Taberî, *Tarih*, V/566–68.

¹⁹⁰ Abdullah b. ibaz el- Mürrî et-Temimi, İbaziyyenin kurucusudur. Hakkında bilinenler çok azdır. Nafi' el- Ezrak'la birlikte Abdullah b. Zübeyr'e yardım etmek için cemaat içinde yer almış, Sonraları Nafi' ile aralarında kaade konusunda anlaşmazlık çıkmış, aralarında bulundukları insanların müşrik değil sadece nimetler konusunda nankör olduğunu iddia etmiş, Nafi' ile ilişkisini kesmiştir. Ölüm tarihi hakkında bir bilgi yoktur. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Fığlalı, “*Abdullah b. İbaz*”, DİA, I, 109).

olduklarını, onlara davranışın, müşriklerle savaşan Resûlullah (s.a.v.)'in harp ehline karşı davranışı gibi olduğunu söylemiştir.

Başka bir grup şöyle demiştir: Had cezasını gerektiren fillerden birini işleyene, had gerektiren şeyin ismi verilemez. Zina ve kazf (namuslu kadına iftira) gibi işlenmesi had gerektiren ama küfür olmayan suçlar işleyenin tekfir edilemeyeceğini söylediler. Onlar, ancak bu günahları işleyenlere “iftiracılar” ve “zinakârlar” denilebileceğini söylerler.¹⁹¹ “Namazı ve orucu terk gibi haddi gerektirmeyen amelleri işleyen kâfirdir. Her iki durumda da iman ismi kalkar.” dedikleri nakledilir.¹⁹².

2. 6. İBÂDİYYE

Aralarından isyan edenler hariç İbâdiyye'nin çoğunluğu, Muhakkime'yi¹⁹³ dost edinirler. Namaz kılan muhaliflerinin müşrik değil de kâfir olduklarını söylerler, bunlar

¹⁹¹ Şehristânî bu fırkanın, recmi iskat etmediklerini, müşriklerin çocuklarının öldürülmesi, kafir sayılması ve cehennemde ebedi kalmaları gerektiğine hükmetmediklerini, takîyyenin amelde değil de sözde caiz olacağını söylediklerini; Ziyâd b. el-Asfar'ın şirki ikiye ayırdığını bunlardan birinin şeytana itaat ve taat diğerinin ise putlara ibadet olduğunu söylediğini nakleder. *el-Milel*, 159–160; Bağdadi ise Sufriyye'nin 3 fırkaya ayrıldıklarını söyleyip şunları kaydeder:

- 1) Ezârika gibi günah işyen herkesin müşrik olduğunu iddia edenler.
- 2)Hakkında had bulunmayan suçları işleyenlere küfür sıfatının verilmesi gerektiğini ve günahı sebebiyle cezalandırılmış kimsenin küfre girmekle kalmayıp imandan da çıkmış olduğunu ileri sürenler.
- 3) Küfür sıfatının, günah işleyen kimseye, hâkim tarafından cezalandırılması halinde verileceğini iddia edenler.

Sufriyye'nin hepsinin, Abdullah b. Vehb er-Râsîbî ve Hurkus b. Zuheyr ile Muhakkimetu'l-ûlâ'dan bu ikisine uyanları benimser ve onlardan sonra Ebû Bilal Mirdâs el-Haricî ile Ebû Bilâl'den sonra da İmrân b. Hittân es-Sudûsî'nin imametini kabul ettiklerini belirtir. Bkz. Bağdadî, *el-Fark*, 54–55.

¹⁹² Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, s. 102; İsferyânî, *et-Tabsîr*, 31–32.

¹⁹³ Müellifimiz Eş'ari bu fırkayı harici fırkaları sayarken ayrıca anlatmaz. Sadece bazı fırkaları anlatırken, anlattığı fırkanın görüşlerini Muhakkime'ye atfeder. Fakat Muhakkime' nin görüşleri hakkında Şehristani ve Bağdadi geniş bilgi verir. Şehristani bu fırka hakkında oldukça tafsilatlı bilgi vererek şunları kaydeder: Bu fırka mensupları tahkimden bir netice alınamayıp başarısızlıkla neticelenmesinden sonra Ali b.Ebi Talib'e isyan edenlerdir. Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'da toplanan bu grubun önde gelen liderleri Abdullah

b. el-Kevvâ', Attab b. el'A'ver, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Urve b. Cerir, Yezid b. Asım el-Muhâribî, ve züssüdeyye diye bilinen Hurkus b. Züheyr'dir. Sayıları Nehrevan savaşı esnasında oniki bin kişi idi.

H. Peygamber, Bunlar için "Sizden birinizin namazı ve orucu onların namaz ve oruçları yanında çok aşağı kalır, fakat onların imanları köprücük kemiklerini geçmez" buyurmuştur. Bunlar yine H. Peygamber'in " Bu adamın aslından okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacak bir kavim ortaya çıkacaktır" dediği Marika yani dinden uzaklaşanlardır. Bunların ilk devredeki isyanları iki konuda olmuştur.

1. İmamet konusunda ki bid'atleri. İmametın Kureyş'e mensup bulunmayan bir kimse için de caiz olmasını ileri süren bu grup, kendi görüşleri ile görevlendirdikleri insanlara karşı adaletle muamele eden ve zulümden kaçınan herkesin imam olabileceğini belirtmişlerdir. Bu tür bir imama karşı isyan eden olursa, onunla savaşılmaması gerektiği, eğer imam siretini değiştirirse ve haktan ayrılırsa azledilmesi ve katledilmesinin vacip olduğu düşüncesindedirler. Kıyasla amel edilmesine şiddetle karşı olan bu grup, alemdede hiçbir şekilde imam bulunmamasını da caiz görmüşlerdir. Eğer ihtiyaç duyulursa imam seçilebileceğini, imamın köle, hür, nabatî ve kureşî olmasında bir fark bulunmadığını ifade etmişlerdir.

2. Hüküm vermek Allah'a mahsusken Ali tahkim sonucu hüküm verme konusunda insanları görevlendirmekle hata etmiştir, diyen bu zümre iki konuda Ali'ye yalan isnad etmiştir

a. Ali kişileri hakem seçti, onlara hükmettirdi, şeklindeki sözleri doğru değildir, zira Ali'yi tahkime mecbur eden kendileridir.

b. Kişilerin tahkim yani hüküm vermek için görevlendirilmeleri caizdir. Çünkü bu topluluk, kişiler olarak Ali'nin tahkimi kabul etmesinde hüküm verenlerdir. Ali bu sebeple " Bu hak bir ifadedir, fakat batıl murad edilmiştir" demiştir. Ali'yi hatalı bulan bu grup biraz daha ileri giderek Onu Cemel ashabı (Nâkisun) ile savaşıp mallarını ganimet olarak almasından, Muaviye ve Şam ehli (Kâsitûn) ile harbederek mallarını ganimet olarak alıp, insanları köle yapmasından ve Nehrevan'da Haricilerle (Mârikûn) savaşıp onların da mallarına el koyup insanlarını esir etmesinden dolayı yaptığı savaşlardan dolayı lanetlediler Ortaya koydukları bir kısım bahanelerle Osman hakkında ta'neden bu zümre Cemel ve Sıffîn' katılanlar için de dil uzatmışlardır. Ali'nin bunlarla Nehrevan'da yaptığı şiddetli sonunda bunlardan on kişiden azı kurtuldu, müslümanlardan da öldürülen on kişiden azdı. Kurtulanlardan ikisi Uman'a, ikisi Kirman'a, ikisi Sicistan'a ikisi Cezire'ye biri Yemen'deki Tell Murun'a gitti. Buralarda bu güne kadar devam eden Harici bid'ati bunlardan intikal etmiştir.

Hariciler arasında Zeyd b. Husayn'ın evinde kendisine biat edilerek seçilen ilk imam Abdullah b. Vehb er-Râsibî'dir. Abdullah b. el-Kevvâ', Urve b. Cerir, Yezid b. Asım el-Muhâribî, ve onlardan bir topluluk er-Râsibî'ye biat ettiler. Bu fırka H. Ali'yi tekfir etmiş onun Allah'ın hükmünü terk ettiğini ve kişileri hakem kıldığını söylemeteydiler. Bu sözü ilk söyleyen Beni Sa'd b. Zeyd b. Menat b. Temim kabilesinden Bürk lakabıyla anılan ve Muaviye'yi iki hakemi zikrederken duyan ve kalçasına vurarak, Allah'ın dini konusunda insanları mı hakem seçiyorsun? Hüküm Allah'a aittir, biz Allah'ın Kur'an'da hükmettiği ile hükmederiz diyen Haccac b. Ubeydullah'dır. Bunu duyan bir kişi "Vallahi vurdu ve yok edildi" demişti. Fırka bu sözden dolayı Muhakkime olarak adlandırıldı. H. Ali bu sözü işitince, " Kendisiyle zulüm kastedilen doğru bir söz. Emirlik yok diyorlar fakat iyi veya kötü bir emir mutlaka gereklidir" demiştir.

muhaliflerinin nikâh ve miraslarının helâl olduğunu; harp sırasında silah ve binek hayvanı ve benzeri mallarının helâl, bunun dışındaki malların ise haram olduğunu iddia ederler.

Dâr-ı takîyyede - şirke davet buna inananlar hariç - gizlilik halinde yaşayanların öldürülmelerinin ve sürülmelerinin haram olduğunu iddia ederler. Sultanın bulunduğu bölge hariç muhaliflerinin bulunduğu yerin, dâr-ı tevhîd olduğunu ileri sürerler.

Bunların, muhaliflerinin dostlarına şahitliklerini caiz gördükleri, sorgulamadan öldürmeyi (isti'râz) ve kendi dinlerine davet edinceye kadar muhaliflerinin kanlarını haram gördükleri nakledilir. Bu yüzden Haricîler onlardan uzaklaşmışlardır. Bunlar Her tâatin iman ve din olduğunu, kebireyi (büyük günah) işleyenlerin Muvahhid (Allah'ı birleyen) olduklarını ancak mü'min olmadıklarını söylerler.¹⁹⁴

Hariciler içinde ilk çekilen kılıç, Urve b. Hudeyr'in Eş'as b. Kays'a yönelerek "bu aşağılanma nedir, bu tahkim nedir, sizlerin birisinin şartı Allah'ın koyduğu şarttan daha mı sağlamdır? " dediğinde çektiği kılıçtır. Kılıcını çekip kaçmak isteyen Eş'as'ın bindiği katırın kalçasına vurmuş, katır yaralanıp ürküp kaçtı. Ahnef bunu gördüğü zaman arkadaşlarıyla beraber Eş'as b. Kays'ın yanına gittiler ondan af dileyip meseleyi hallettiler. Urve b. Hudeyr bundan sonra Nehrevan savaşından kurtularak Muaviye'nin zamanına kadar yaşadı. Daha sonra yanında kölesiyle birlikte Ziyad b Ebih'in yanına geldi. Ziyad ona Ebu Bekir ve Ömer'i sordu, her ikisini de hayırla yad etti. Osman'ı sorunca, onun hilafetinin ilk altı senesinde kendisini sevip tasvip ettiğini fakat daha sonra ortaya koyduğu hadiselerden ötürü kendisinden teberri ettiğini ve küfrüne şahadet ettiğini belirtti. Müminlerin emiri Ali'yi sorunca, tahkime kadar onu sevdiğini, daha sonra teberri ettiğini ve küfrüne şahit olduğunu ifade etti. Daha sonra kendisi hakkındaki düşüncesini sorunca, (.....), her ikisi arasında Allah'a isyan eden bir kişi olduğunu belirtince, emredip boynunu vurdurttu. Daha sonra kölesini çağırıp onu doğru bir şekilde tavsif etmesini isteyince, kölesi uzun mu yoksa kısa mı olsun, diye sordu. O da kısa olmasını isteyince " Hiçbir gündüz vakti ona yemek hazırlayıp getirmedim hiçbir gece onun için yatak sermedim. Muamelesi ve ictihadı bu, varsa kötülüğü ve itikadı böyle idi" dedi. Bkz. Şehristânî, *el-Milel* (trc. ÖZ), 120-23; *krş. Bağdadi, el-Fark*, 46-50 (Geniş bilgi ve bibliyografya için ÖZ " Muhakkime-i Ülä" DİA, XXX, s. 398-399)

¹⁹⁴ Eş'arî, *Makâlât*, 103-104; *krş. Bağdadi, el-Fark*, 61-62; Şehristânî, *el-Milel*, 156-157; Malatî, *et-Tenbîh*, 136; Râzî, *el-itikadat*, 51.

2. 6. 1. Hafsiyye

Hafs b. Ebi'l-Mikdâm etrafında toplanan gruptur. Hafs, iman ile şirki birbirinden ayıran şeyin Allah'ın birliğini bilmek olduğunu söyler. Allah'ın birliğini bilen kişi, bunun dışındaki resul, cennet, cehennem gibi şeyleri inkâr etse; insan öldürme, zinâ ve Allah'ın haram kıldığı kadınları helâl görmek gibi bütün kötülükleri işlese, Allah'ın yenilmesini ve içilmesini haram kıldığı şeyleri içse bile o kimse kâfirdir ancak şirkten uzaktır.

Bu grup Şîa'nın Ebû Bekir ve Ömer hakkında yaptığı gibi, Osmân hakkında bir takım te'vîller yaparlar. Hafs b. Ebi'l-Mikdâm, Ali'nin, Kur'ân'da zikredilen “hayrân” (şaşkın) kişi; “onu hidâyete çağıran arkadaşlarının”¹⁹⁵ da Nehrevân ehli olduğunu iddia etmiştir. Allah'ın, “İnsanlardan öylesi vardır ki, onun dünya hayatına ilişkin sözü senin hoşuna gider.”¹⁹⁶ ayetini Ali hakkında; “İnsanlardan öylesi de vardır ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini ve malını feda eder.”¹⁹⁷ ayetini de Abdurrahman b. Mülcem¹⁹⁸ hakkında indirildiğini iddia eder.

Hafs bununla beraber: “Kitaplara ve resullere iman, Allah'ın birliğine (imana) bağlıdır. Bunu inkâr eden kimse, Allah'a şirk koştur.” şeklinde bir iddiada ortaya atmıştır. Hafs'ı tasdik edenler hariç, İbâdiyye'nin büyük kısmı ondan uzaklaşmıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Ayet şöyledir: “...Şeytanlar onu aldatıp Allah'ın yolundan saptırmışlar, küfre itmişlerdi. Bu halde şaşkın dolaşırken, Peygamber ve müminler “Bize gel” diye doğru yola çağırırlar ...” (*el-En'âm*, 71).

¹⁹⁶ *Bakara*, 204.

¹⁹⁷ *Bakara*, 207.

¹⁹⁸ Abdurrahman b. Amr b. Mülcem el-Murâdî el-Himyerî el-Kindî (ö. 40/661): Hz. Ali'nin katilidir. Önceleri Ali taraftarı idi, sonraları Haricîlerin yanında yer almıştır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII/6–16; Fığlalı, “*İbn Mülcem*”, DİA, XX/220.

¹⁹⁹ Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 102; Krş. Bağdâdî, *el-Fark*, 62; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/191; İsferâyînî, *et-Tabsîr*, 34; Şehristânî, *el-Milel*, 158; Râzî, *İ'tikâdât*, 66; Himyerî, *Huril iyn*, 175.

2. 6. 2. Yezidiyye

Bu fırka, Yezîd b. Uneyse'nin²⁰⁰ taraftarlarıdır. Bunlar Muhakkimetü'l-Ûlâ'yı dost edindiklerini söyleyip ve onlardan sonra yeni görüş ortaya atanları kabul etmezler. Bununla beraber bütün İbâdiyye'yi dost edindiklerini söylerler. Yezidîler görüşlerinin kendilerine ulaştığı halde kendilerini yalanlayanlar ve onlara karşı çıkanlar hariç herkesin Müslüman olduğunu iddia ederler. Yezidiyye, küfür ve şirk konularında Hafsiyye'ye muhalefet ederek, cumhurun görüşünü kabul eder.

Yemân b. Ribâb²⁰¹, bu fırkaya mensup olan kişilerin şirk üzere olduklarını, Yezîd'in, Nâfi'den önceki Muhakkimetü'l-Ûlâ'yı (İlk Hâriciler) dost edinip ve Muhakkime'den sonrakilerden berî olduğunu ve onlardan ayrılanlara savaş açmayı haram gördüğünü aktarır. Ayrıca, Yezîd b.Uneyse'nin, İbâdiyye'den onu yalanlayan veya görüşü kendisine ulaştığı halde görüşlerini reddedenler dışında kalanları dost edinmeye devam ettiği bilgisini nakleder.²⁰²

Yezîd, Allah'ın Acem'den (Arap olmayan) bir resûl göndereceğini, bu resule, gökte yazılmış olan bir kitap indireceğini ve bunun ona bir defa da indirileceğini iddia etmiştir. Yezid, gelecek bu Peygamber'in milletinin Saibe olduğunu söyler. Ancak bunların kendi zamanında yaşayan ve Kur'an'da bahsi geçen Sabiun olmadıklarını ve bunların henüz gelmediklerini iddia eder.

Böylelikle Yezid, Hz. Peygamber'den sonra başka bir şeriat ineceğini söylemekle, Hz. Muhammed'in şeriatini terk edip başka şeraiti din edinmiştir.²⁰³

²⁰⁰ Bağdadi, bu ismi Yezid b. Ebû Uneyse olarak zikreder. Bkz. *el-Fark*, 167.

²⁰¹ Haricîlerin reislerindendir. Önceleri Sa'lebî taraftarıyken daha sonraları Beyhesiyye fırkasına geçmiştir. Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 258.

²⁰² Eş'arî, *Makâlat*, 103.

²⁰³ Eş'arî, *Makâlat*, 103–104; Bağdadi bu fırkayı İbadiyye'den sayar ancak İslam topluluğu dışına çıkmış bir fırka olduğunu belirterek Gûlat fırkaları içinde anlatır. Bkz. Bağdâdi, *el-Fark* s.45.

O, ayrıca İslâm'a girmeseler ve Hz. Peygamber'in şeraitiyle amel etmeseler bile Hz. Peygamber'in nübüvvetine şahadet eden ehli kitabı dost edinir. Onların Hz. Muhammed'in nübüvvetine şahadet etmekle mümin oldukları görüşünü savunur.

İbâdiyye'den bazıları Yezid'in bu görüşü karşısında sessiz kalırken, çoğunluk onun görüşünü kabul etmeyerek ondan uzaklaşmıştır.²⁰⁴

2. 6. 3. Harisiyye

Bu fırka, Haris el-İbâdî'nin taraftarlarıdır. Kader mevzusunda Mu'tezilenin fikirlerini benimsemiş, bu konuda İbâdiyye'nin geri kalanına karşı çıkmışlardır. İstitâatin, fiil ile birlikte olduğunu iddia etmişlerdir.²⁰⁵

2. 6. 4. Ashabu-t Taât

Bunlar, Allah'ın murâdı olmadığını söyleyerek, Ebû'l-Huzeyl'in²⁰⁶ mezhebine uymuşlardır.²⁰⁷ Bunun anlamı şudur: İnsan, bazen Allah o fiili kastetmemiş ve irâde etmemiş olsa da, Allah'ın emrettiği bir şey yaptığı zaman ona itâat etmiş olur

İbadiye'nin İhtilaf Meseleleri

²⁰⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 104.

²⁰⁵ Eş'arî, *Makâlat*, 104; Krş. Şehristânî, *el-Milel*, 158; Bağdâdî, *el-Fark*, 62.

²⁰⁶ Ebu Huzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allaf (2355/849-?): Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden olup, Mu'tezili fikirlerin sistemleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Basra ekolünün kurucusudur. Ebu Huzeyl, ilahi iradenin Allah'ta ve belli bir yerde olmadığını benimser. Allah'ın bir şeyi istemesi, o şeyi yaratmasıdır. Bkz. Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara, 2001, s. 161–162; ayrıca Metin Yurdağ, “*Ebu Hüzeyl El-Allâf*”, *DİA*, X, 330–332.

²⁰⁷ Eş'arî, *Makâlat*, 100; Bağdâdî, *el-Fark*, 62; İsferyânî, *Tabsîr*, 35.

Nifak

Nifâk konusunda üç fırkaya ayrılmışlardır:

Birinci fırka: Nifakın şirkten uzaklaşmak olduğunu iddia ederek, bu meselede “Bunların arasında bocalayıp durmaktalar; ne onlara ne bunlara.”²⁰⁸ ayetini delil getirirler.

İkinci fırka: Tevhide aykırı olması sebebiyle her nifâkın şirk olduğunu söylerler.

Üçüncü fırka: “Biz, nifâk ismini olduğu yerde bırakır oynatmayız. O, Allah’ın, o zamanda bu ismi kendilerine verdiği bir toplumun dinidir. Biz Bunlardan başkasını nifâk ile isimlendirmeyiz.”²⁰⁹

Münafığın, müşrik değil de kâfir olduğunu söyleyenler, Resûlullah (s.a.v.) zamanındaki münafıkların, Muvahhid olduklarını ve büyük günah işleyen kimseler olduklarını söylemişlerdir.²¹⁰

Diğer Ayrımlar

Bir kısım İbâdiyye Allah’ın bir delil (mucize) vermeden bir peygamber göndermesi caiz değildir. Onun en azından bir delil göstermesi gerekir. Onlardan bazıları ise, Allah’ın delilsiz olarak bir peygamber göndermesinin caiz olduğunu söylemiştir.²¹¹

Bazı ibadîler şöyle demiştir: Allah’ı kabul etmeyen ve inkâr eden, O’ndan başka bir ilâh edinmiş olsa da müşrik değildir. Bazıları ise şöyle demiştir: Bu şirkdir. Hangi şekilde olursa olsun her inkâr bir şirk ve küfürdür. Şöyle demişlerdir: Herhangi bir gûnahta ısrar etmek küfürdür.

²⁰⁸ Ayet şöyledir.” Bunların arasında bocalayıp durmaktalar; ne onlara (bağlanıyorlar) ne bunlara. Allah'ın şaşırttığı kimseye asla bir (çıkar) yol bulamazsın.(*Nisâ*,143).

²⁰⁹ Eş‘arî, *Makâlat*, 105-6; krş. Bağdadi, *el-Fark*, 63; Himyerî, *Huril iyn*, 183-184.

²¹⁰ Krş. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/191.

²¹¹ Eş‘arî, *Makâlat*, 106.

Bir kısım İbâdiyye taraftarı ise şöyle demiştir: Diliyle “Allah birdir” diyen bir kimse, bununla Mesih’i kastediyorsa, sözünde doğru, kalben müşriktir.

Şöyle diyenler de vardır: Allah, teklif sahiplerini yok ettiği zaman âlem tamamen yok olacaktır. Bundan başkası caiz değildir; çünkü O, onu onlar için yaratmıştır. Onları yok ettiği zaman âlemin bekâsının bir anlamı yoktur.

Büyük çoğunluğu, bir uyarıcının bulunması gerektiği görüşündedir. Allah’ın, ergenlik çağına ulaşmış kullarını uyarıcısız bırakmasının caiz olmadığını kabul etmişlerdir.

Bir kısmı şöyle demiştir: “Kullarını, birliğini ve kendisini bilmekle mükellef kılmaması Allah için caiz değildir. Bazıları, Allah’ın bunu yapmamasını caiz görmüştür.”

Bazıları ise, İslâm dinine giren kimse hakkında şöyle demişlerdir: “Bilsin veya bilmesin, işitsin veya işitmesin, şeraitler ve hükümler ona vâciptir.

Bir kısmı Allah’ın kullarına emrettiği her şeyin özel değil, genel olduğunu; Allah’ın bunları hem kâfire hem de mü’mine emrettiğini söylemişlerdir.

Bunların hepsi, Kur’ân ve te’vîl hususunda kendilerine muhalefet edenlerin tövbeye davet edilmelerinin vâcip olduğunu söylerler. Bu ihtilaf, ister bilinmemesi caiz olan hususlarda ister bilinmemesi caiz olmayan hususlarda olsun, tövbe ederlerse kurtulurlar; tövbe etmezlerse öldürülürler. Bunlar şöyle demişlerdir: Zina veya hırsızlık yapana had cezası uygulanır, sonra tövbeye davet edilir. Eğer tövbe ederlerse kurtulurlar, tövbe etmezlerse öldürülürler.²¹²

²¹² Eş‘arî, *Makâlat*, 107.

İbâdiyye mensuplarının çoğu kulların fiilleri hakkında şöyle demişlerdir: Kulların fiilleri yaratılmıştır. Allah, ezelde murîd (irade eden) idi. Çünkü olacağını bildiği şey olur; olmayacağını bildiği şey de olmaz. O, kulların tâat ve isyan fiillerini bildiği için murîd'dir. Bununla birlikte Allah isyanı sevmez. Ancak bu, ona darılması ve çirkin görmesi anlamında değildir.

“Cisim, bir araya gelmiş arazlardır” diyen kimseye göre cismin bir parçası olma durumu hariç, arazların bekası caiz değildir. Bunların çoğu arazın, cismin parçaları olduğunu söyler. Bunlar, el-Huseyn'in mezhebine uyarak, parçalanamayan cüz'ün cisim olduğunu söylediler.²¹³

İbadiyye, Allah'ın kullarına farz kıldığı şeyin hepsinin imân olduğunu, her büyük günahın şirk küfrü değil, nimet küfrü olduğunu ve büyük günah işleyenin ebedî olarak cehennemde kalacağını söylerler.²¹⁴

İbâdiyye'den çoğu, müşriklerin çocuklarının âhirette elem görmesi hususunda vakfedip herhangi bir görüş belirtmemişlerdir. Bunlar, Allah'ın intikam yoluyla olmamak üzere ahirette insanlara elem vermesini caiz görürler. Yine bir ihsan olarak onları cennete sokmasını da caiz görürler.²¹⁵

Bazıları kendisine had cezası uygulanmış olan insanlardan teberri ederek, onlardan uzaklaşmış, bazıları onları dost edinmiş ve bazıları ise tarafsız kalmıştır. Bunlar, dâr-ı küfür sayılan yerin halkı konusunda da ihtilaf ettiler: Bazıları, “Onların imânını bizzat bilmedikçe bize göre kâfirdirler” dediler. Bazıları, “Onlar, dâr-ı halt (karışıklık ve kargaşa yurdunun) halkıdır. Müslüman olduğunu bilmedikçe hiçbir kimseyi dost edinmeyiz. Müslümanlığını bilmediğimiz kimse hakkında tarafsız kalırız” dediler. İhtilaf etmelerine rağmen, bunlar birbirlerini dost edinmişler ve “Dostluk bizi bir araya getirir.” demişlerdir.²¹⁶

²¹³ Eş'arî, *Makâlat*, 109.

²¹⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 110.

²¹⁵ Eş'arî, *Makâlat*, 111.

²¹⁶ Eş'arî, *Makâlat*, 111–112.

Bir kısım şöyle demiştir: Allah'ın kullarına mükâfatı, ihsanından; afiyeti de belâsından çoktur. Sevap, ancak hak etme yoluyla vaciptir. İhsan ve belâ ise karşılıksız olarak ve yaratma yoluyla.

Bunlardan bazıları, tamamen sarhoş edici olmadıkça, çoğu sarhoşluk veren şeyi helâl görürler. Sarhoşluk veren şeyi ise haram görürler. Savaşta, kaçanlar Ehl-i kiblede ve Muvahhid olduğu zaman onların peşine düşmezler. Kadınları ve çocukları öldürmezler. Müşebbihe'nin öldürülmesini, sürgün edilmesini ve mallarının ganîmet olarak alınmasını caiz görürler. Ebû Bekir'in dinden dönenlere yaptığı gibi, kendilerinden kaçanların peşlerine düşerler.

2. 7. BEYHESİYYE²¹⁷

Ebû Beyhes'in taraftarları olup iddia ettikleri hususlardan bazıları şunlardır:

Meymûn, kâfirlerin yurdunda cariye'nin satışını haram gördüğü ve bu satışı da helâl görenlerden uzaklaştığı için kâfir olmuştur. Vâkıfa (Tarafsız kalanlar) da Meymûn'un kâfir, İbrahim'in haklı olduğunu bilmedikleri için kâfir olmuşlardır. İbrahim de kendisini ve Meymûn'u dost edinmeyi inkâr eden Vakıfa'dan ve onların tarafsızlığından uzaklaşmadığı için kâfir olmuştur.

Müslümanlar arasında hiç kimsenin muvafakat etmediği hükümler hariç, insanlar güçlerinin yettiği işlerde tarafsız (kararsız) kalamaz. Ebû Beyhes, şu hususları ikrar etmediği sürece hiç kimsenin müslüman kabul edilemeyeceğini iddia eder:

—Allah'ı ve Resulünü, Hz. Muhammed'in getirdiğini ana hatları ile bilmek

(tanımak, kabul etmek).

— Allah'ın dostlarını dost edinmek.

²¹⁷ Bağdâdî bu fırkayı İbrâhîmiyye'den ayrılan bir fırka olarak gösterirken.(s. 64). *el-Milel* (s.145–6); *el-Hûru'l-İyn* (s. 176), *İtikadat* (s. 47)' ta müstakil bir Haricî fırkası olarak anlatılır.

—Allah’ın düşmanları hakkında vaîd bulduğu şeylerden ve haram kıldıklarından uzaklaşmak.

İnsanın bu konuları ve bunların tefsirini bilmemesi caiz değildir. İmtihan olunması için onun tefsirini ve kendisini bilip bilmemesi fark etmez. Bilmediği ve hakkında bilgi gelmeyen hususlarda yorum yapmaması gerekir.

Haricîlerden birçok insan, Beyhes’e tâbi olduğu gibi çok sayıda kişi de ondan ayrılmıştır. Bunlar, Beyhesiyye olarak isimlendirilmişlerdir. Beyhesiyye de Haricîlerden kendilerine muhalefet edenlere Vâkıfa ismini vermiştir.

Beyhesiyye’den başka bir grup şöyle demiştir: Kişi dini görevini bildiği zaman Müslüman olur. Bu görevler de şunlardır: Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet etmek, Allah katından gelen şeyleri icmâlen kabul etmek ve Allah’ın dostlarını dost edinip, düşmanlarından uzaklaşmaktır. Bunlar dışında hiçbir şey bilmeseyse bile amel ile imtihan edilinceye kadar Müslüman’dır.

Hakkında vaîd(azap) haram olan bir şeyi, onun haram olduğunu bilmeden yapan ve Allah’ın farz kıldığı şeylerden birçoğunu bilmeden terk eden kimse kâfirdir. Dostlarından bir kimse, onun helâl mi haram mı olduğunu bilmeden veya bu hususta kuşkudan dolayı bir haram işlese, onun hakkında tevakkuf²¹⁸ edilir; ancak o şeyin helâl mi haram mı olduğu bilininceye kadar, o ne dost edinilir, ne de kendisinden uzaklaşılır. Beyhesiyye bu görüşlerinden dolayı bu gruptan uzaklaşmış onunla ilişkisini kesmiştir.²¹⁹

Bir kısım Beyhesiyye mensuplarının görüşleri de şunlardır:

²¹⁸ Dini bir meselede görüş belirtmeyip sessiz kalmak.

²¹⁹ Eş’arî, *Makâlat*, 113–115; Krş. Bağdadi, *el-Fark*, 64–65; Şehristânî, *el-Milel*, 146–147; Râzî, *el-İtikadat*, 47; Malatî, *et-Tenbih*, 137; Himyerî, *Hurûl-ıyn*, 176.

Bir kısmı, zina işleyen bir kimseye, imâmın veya vâlinin huzuruna çıkarılıp had cezası verilinceye kadar kafir olduğuna dair şahitlik yapmayı kabul etmezler.

Bazıları, imamın küfre düşmesi halinde, ona uyan tebaa'nın da kâfir olacağını söylemişlerdir. Dâr'ın, dâr-ı şirk ve halkının hepsinin müşrik olduğunu iddia ederler. Tanımadıkları kimsenin arkasında namaz kılmazlardı. Her durumda Ehl-i kiblenin öldürülmesini ve mallarının alınmasını caiz görür, onları sürgün etmeyi de helal görürlerdi.²²⁰

Bir kısmı da şöyle der: Helal olan bir içkiyi içen biri bu içkiden sarhoş olsa, içkiliyken namazı terk etme ve Allah'a sövme gibi şeylerden bağışlanmıştır. Bu içkili hali devam ettiği sürece ona ceza tatbik edilip mahkûm edilmez. Sarhoşluk hali devam ettiği sürece bunlardan birini yapan kimse tekfir edilmez. Aslında şarap, helâldir. Çünkü bunun ne azının, ne çoğunun sarhoş ettiği gibi konularda haram olduğuna dair bir bilgi gelmemiştir.²²¹

2.7. 1. Avfiyye²²²

Bu fırkaya göre sarhoşluk küfürdür. Ancak namazı terk ve buna benzer başka bir şey yapmadıkça, sarhoşun kâfir olduğunu kabul etmezler. Çünkü onlar ancak içki içenin sarhoş olduğunu, sarhoşluğuna delâlet eden şeylerden anladıklarını söylemişlerdir.²²³

Beyhesiyye'den kendilerine Avfiyye denilen fırka ikiye ayrılmıştır:

²²⁰ Eş'arî, *Makâlat*, 116.

²²¹ Eş'arî *Makâlat*, 117; krş. Malatî, *et-Tenbih*, 137. Malatî bunlardan bir fırkasının nikah için şahitlik Gerek olmadığı iddiasında olduğunu aktarır. (Ayrıca karşılaştırmalı bilgi ve bibliyografya için bkz. ÖZ, "Beyhesiyye", DİA, VI, 65).

²²² *el-Milel*'de Avniyye diye geçmektedir. (s. 146).

²²³ Eş'arî, *Makâlat*, 118.

Birinci fırka şöyle der: “Bizi terk ederek, hicret ettiği yerden ve cihattan ku’ûd haline dönen kimseden uzaklaşırız.”

İkinci fırka: “Aksine biz onlara sahip çıkarız, onlardan uzaklaşmayız. Çünkü onlar, daha önce kendilerine helâl olan bir duruma dönmüşlerdir.”

Her iki fırka da, imama uyanlar da ister o orada bulunsun isterse bulunmasın ona uyanların da kâfir olacağını söylerler.²²⁴

2. 7. 2. Ashâbu’s-Suâl

Bu fırka Şebîb en-Necrânî’nin taraftarları olup Ashâbu’s-Suâl olarak tanınmıştır, Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in O’nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet eden, Allah tarafından gelen şeyleri topluca ikrar eden, Allah’ın dostlarını dost edip ve düşmanlarından uzaklaşan bir kişinin Müslüman olduğunu iddia ettiler. Bunlar dışında olup, Allah’ın insanlara farz kıldığı şeylerin helâl mi yoksa haram mı olduğunu bilme bile, o amelle imtihan edilinceye kadar müslümandır.

Çocuklar hakkında, Sa’lebe’nin görüşüne uyarak Vâkıfa’dan ayrılırlar. Müslüman çocukları, buluğa erip kâfir oluncaya kadar mümin çocuklardır. Kâfirlerin çocukları ise, buluğa erip Müslüman oluncaya kadar kâfirdirler.

Kader konusunda Mu’tezile’nin görüşünü benimsemişlerdir. Beyhesiyye bunlardan ayrılarak terk etmiştir.²²⁵

2. 7. 3. Ashâbu’t-Tefsir

²²⁴ Eş’arî, *Makâlat*, 115; krş. Bağdâdi, *el-Fark*, 65; Şehristânî, *el-Milel*, 146; Himyerî, *Huril iyn*, 176.

²²⁵ Bkz. Eş’arî, *Makâlat*, 115–16; krş. Şehristânî, *el-Milel*, 146–47.

Kûfe'den el-Hakem b. Mervân adlı bir adam Bunların bid'atlerini ortaya atmıştır. Mervan Müslümanlar hakkında şahitlikte bulunan bir kişinin, şahitlik yaptığı konunun nasıl olduğunu açıklamadıkça, şahitliğinin caiz olmadığını iddia etmiştir.

Mervân şöyle demiştir: “Dört kişi bir adamın zina yaptığına şahitlik etseler; nasıl şahit olduklarını açıklayıncaya kadar şahitlikleri caiz değildir.” Had cezası gerektiren diğer meselelerde de bu görüştedirler. Bu sebeple Beyhesiyye bunlardan uzaklaşmış ve onlara Ashâbu't-Tefsir ismini vermiştir.

Sufriyye'nin ve Haricîlerin çoğunun görüşlerinden biri şudur: Büyük olan her günah küfür, her küfür şirk ve her şirk de Şeytan'a ibadettir.

2. 8. FAZLİYYE

Fazliyye'nin²²⁶ görüşleri şunlardır:

Bir kimse Müslümanların inandığı hakikatlerden bir bölümünü kabul edip, bununla da Allah'tan başkasını kastetse veya bunu Müslümanların kullandığı anlamdan başka bir şeye yönlendirse, o kimse tekfir edilmez ve günahkâr sayılmaz. Mesela “Allah'tan başka ilâh yoktur” deyip, bununla, “Çocuğu ve eşi olan Allah'tan başka ilah yoktur” diyerek Hristiyanların sözünü kasteden veya ilâh edindiği bir putu kasteden kimsenin sözü gibi. Yine “O, Hayy'dir ve Kaim'dir” sözünü veya benzer bütün sözleri söyleyip, kalbî inancı ve yönelişi Allah'tan başkasına olan kimselerden, “Muhammed Allah'ın elçisidir” deyip, Onunla başkasını kasteden adamın sözü gibi.²²⁷

2. 9. RÂCİ'A

²²⁶ Reisleri Fazl Haricîlerle günah konusunda ayrılık çıkarmıştır. Ona göre büyük olsun küçük olsun bütün günahlar, küçük bir yalan dahi şirktir. Bu yüzden Fazliyye diye isimlendirilmişlerdir. Kendilerine muhalefet edenleri tekfir etmişlerdir.(Malatî, *et-Tenbih*,136).

²²⁷ Eş'arî, *Makâlat*, 118–119; krş. İbn Hazm, *el- Fasl*,190; Himyerî, *Huril iyn*, 177.

Salih b. Müserreh'ten²²⁸ ayrılan Râci'a , onun verdiği hükümlerden uzaklaşmış ve ondan ayrılmışlardır. Bu ayrılığa sebep olan olay şöyleydi:

Salih'in ileri gelen adamlarından bazıları ona gelerek, atlı bir bir kişinin tepede durarak orduya baktığını bildirdiler. Bunun üzerine, Salih taraftarlarından iki adamı o atlı kişiye gönderdi. Atlı onları görünce kaçmaya başlayınca onu yakaladılar. Onlardan biri onu dövdü ve yere yıktı. Onu öldürmeye teşebbüs ettiklerinde, adam onlara Müslüman olduğunu ve kendisinin Rib'î b. Hıraş'ın²²⁹ kardeşi olduğunu söyledi. Rib'î b. Hıraş, onların reislerinden biri idi. Bunun üzerine ona dokumayıp orduda onu tanıyan kimse olup olmadığını sordular. O da “Evet” dedi ve Sâlih'in taraftarlarından Cübeyr ve el-Velîd isimli iki adamın ismini verdi. İki atlı adamı Sâlih'in ordusuna götürüp ona olayı anlattılar. Bunun üzerine Sâlih, Cübeyr ve el-Velîd'i çağırdı, onlara söz konusu şahsı tanıyıp tanımadıklarını sordu. Onlar da: “Onu, kötülük ve küfürle tanıyoruz. Onun Rib'î'nin kardeşi olduğunu biliyoruz. Rib'î, onun kötülüğünü ve Müslümanlara düşmanlığını bize anlatmıştı.” deyince Salih, adamın boynunun vurularak öldürülmesini emretti. Bunun üzerine Râci'a Salih b. Müserreh, kendisinin Müslüman olduğunu söyleyen bir adamı öldürdüğünü söyleyerek Salih'ten ayrıldı.²³⁰

Başka bir ifadeye göre de ileri gelen adamlarından biri Salih'e gelerek, geceleyin bir atlı tepelerin birinde orduyu gözetlediğini bildirdi. Bunun üzerine Ebû Ömer ve Yezîd b. Hârîce'yi onun üzerine gönderdi. Atlı onları görünce kaçmaya başladı. Onlardan biri onu dövdü; diğeri de onu kılıçla yaraladı. Daha sonra onu Salih'e getirdiler. O da, bu adamı birine teslim ederek ona: “Sabah olunca, onu bize getir. Yarasını görelim, diyetinin bir adam diyeti mi, yoksa yaralama diyeti mi olduğuna karar verelim.” Adam onu da gece yanında misafir etti. Bu adam uyunca, esir kalktı ve gecedan yararlanarak kaçtı. Bundan dolayı, Râci'a: “Onu yaralamaktan çekinmeyip,

²²⁸ Müellifimiz daha önce Salih b.n Müserreh'ten bahsederken onun Sufiyye'den olduğunu belirtmişti. Muhtemelen bu firkada Sufriyye menşelidir.

²²⁹ Ebû Meryem Rib'î b. Hirâş b. Cahş b. Amr b. Abdillâh b. Bicâd el-Absî el-Kûfî (ö. 104/722): Tabiîndendir. Onun asla yalan söylemediği rivayet edilir. el-Haccâc zamanında ölmüştür. Bkz. İbn Düreyd, *el-İştîkak*, 269; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII/367–68.

²³⁰ Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 121.

onun bir zımmî olduğunu iddia etti.” diyerek Salih’i terk ederek ondan uzaklaşmışlardır.²³¹

Başka bir rivayete göre Salih, ganimet olarak bir at ele geçirmişti. Salih’in taraftarları o ata binmek istediklerinde kura çekiyorlar ve bu hususta savaşıacak kadar ileri gidiyorlardı. Taraftarları bu meseleler hakkında ihtilaf ettiler. Bir fırka, ondan uzaklaştı. Bunlara Râci’a ismi verildi. Haricîlerin çoğu, Salih b. Ebî Salih’in²³² görüşlerinin doğru olduğunu kabul etti. Şebîb²³³ ise, Salih b. Ebî Salih ve Râci’a hakkında tarafsız kaldı ve şöyle dedi: “Salih’in hükmünün hak mı, batıl mı olduğunu bilmiyoruz.” Ancak sonradan Râci’a’nın çoğunun Salih’in görüşüne geri döndükleri ve onun uygulamalarını doğru buldukları söylenir.

Salih hakkında anlatılır: Taraftarlarından Sahr²³⁴ denilen bir adam, kendi taraftarlarından olan bir adama “Bu, Allah düşmanıdır.” demiş. Salih de, onun bundan tövbe etmesini istememiştir.

İbâdiyye’nin bir kısmı ise, Salih’ten uzaklaşanların ve onların küfrü konusunda tarafsız kalanların kâfir oldukları görüşündedir. Bunlar Şebîb hakkında hüsn-i zanda bulundular ve “Kendisinden teberrî ederek terk edilenler arasında onun gibisi yoktur.” dediler. Öldürülünceye kadar onunla birlikte olmalarının buna delâlet ettiğini söylediler. Onlara göre Şebîb iman esası üzere bulunmaktadır.

2. 10. ŞEBÎBİYYE

²³¹ Bkz Eş‘arî, *Makâlat*, 122.

²³² Ebû Abdillâh Salih b. Ebî Salih (ö. 125/743): Ebû Hureyre’den hadis rivayet etmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 460.

²³³ Ebû’s-Sahârâ Şebîb b. Yezîd b. Nu’âym: Benû Şeybân’dandır. Sufriyye’den Salih b. Muserrah ile birlikte idi. Salih, Musul’da ölünce ona vasiyette bulunmuştur. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 410–11; Mes’ûdî, *Murûc*, III/146–47.

²³⁴ Sahr b. Habîb et-Temîmî: Nâfî’in taraftarı Hâricî emiridir. Bk. eş-Şehristânî, *el-Milel*, 133–34.

Salih ve Râci'a hakkında tarafsız kalan Şebîb'e²³⁵ uyanlardır. Şebibiyye diye isimlendirilirler. Bunlar Salih'in verdiği hükmün hak mı zulüm mü olduğunu, Râci'a'nın da şehadet ettiği şeyin hak mı, zulüm mü olduğunu bilmediklerin söylemişlerdir. Bu yüzden Hâricîler, bunlardan uzaklaşmış ve onlara Mürbietü'l-Havâric (Hâricîlerin Mürbie'si) ismini vermişlerdir.

Şebîb, Cercerâyâ'da²³⁶ bir takım mallar ele geçirmişti. Ele geçirilen bu malları taksim ettikten sonra geriye bir kısrak, bir kemer ve bir sarık kalmıştı. Şebib, taraftarlarından bir kişiye taksim edilinceye kadar bu hayvana binmesini söyledi. Bir diğerine de, taksim edilinceye kadar kemeri ve sarığı giymesini söyledi. O'nun bu yaptığı taraftarlarına ulaşınca, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd el-Eşca'î²³⁷ ve Ebû Decâce el-Hanefî buna karşı çıkarak şöyle dediler: "Ey Müslümanlar topluluğu! Bu adam ganimeti fal oklarıyla paylaştırdı."²³⁸ Bunun üzerine Şebîb şöyle dedi: "Taksim edinceye kadar sahibinin kısırağa bir veya iki gün binmesini kabul ettim. Bunun üzerine Şebib'e, "Bu kemeri ve sarığı niçin verdin? Ya şehit edilseydi, malı alınsaydı? Yaptığın işten tövbe et." dediler. Şebîb tövbe edilecek bir mesele olmadığını söyleyerek boyun eğmeyi kabul etmedi ve "gerek görmüyorum." dedi. Bunun üzerine Haricîler ondan uzaklaştı.

²³⁵ Bağdadî Bunların Ebû's-Sahâra künyeli Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'ye intisaplarından dolayı Şebibiyye adıyla; Salih b. Misrah el-Haricî'ye intisaplarından dolayı es-Sâlihîyye adıyla da tanındıklarını belirtir. Salih Haccac'ın ordusu ile savaş sırasında yaralanması üzerine Şebib'i kendisine halife tayin eder. Salih öldükten sonra ona bir hususta muhalefet edene kadar ona biat ettiler. Bu husus şudur: Şebib ve ona tabi olanlar işlerini yürütebilen ve gerektiği zaman muhaliflerine ayaklanabildiği takdirde, kendilerinden olan bir kadının imametini caiz görmüşlerdir. İddalarına göre Şebibin annesi Gazale onun ölümünden sonra kendisinin öldürülmesine kadar imam olmuştur. Şebîb'in Küfe'ye girdiği zaman annesini, konuşmak için Küfe minberine çıkarmasını delil olarak gösterirler. Bkz. *el-Fark*, 65–66.

²³⁶ Cercerâyâ: Vâsıt ile Bağdat'ın doğusu arasında Dicle'ye yakın bir köy. Bk. Yakut, *Mu'cem*, II/123; Sem'ânî, *el-Ensâb*, III/223.

²³⁷ Salim b. Ebi'l-Ca'd el-Eşca'î (ö. 100/718) : Onun altı oğlu olduğu, ikisinin Şîî, ikisinin Mürciî ve ikisinin de Haricî olduğu rivayet edilir. 101/719 Yılında öldüğü de söylenir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 452.

²³⁸ Bu ifade şu âyette geçer "Şunlar size haram kılınmıştır:(....) fal oklarıyla kısmet paylaşmanız..." (Mâide, 3).

Bilindiği kadarıyla hiçbir Haricî onu dost edinmedi. Bunlar, onun durumunu Allah’a bırakırlar (ircâ)²³⁹, onu ne tekfir ederler, ne de imân ehlinde olduğunu söylerler.²⁴⁰

2. 11. DİĞER FIRKALAR

Müellifimiz Eş’arî bazı fırkaları metin arasında zikreder. Bizde bu fırkaları derli toplu vermeye çalışacağız.

İbâdiyye’den İbrahim²⁴¹ adında bir kişi, muhaliflerinin cariyelerinin alınıp satılmasının caiz olduğu yönünde bir fetva vermişti. Bunun üzerine, Meymûn denilen bir şahıs ondan ve bunu helâl görenlerden uzaklaşmıştır. Başka bir grup ise bunun, helâl veya haram olduğunu belirtmeyip, tarafsız kalmıştır. Bu konuyu kendi bilginlerine yazarak fetva istediler. Bilginlerde, dâr-ı takiiyede onun satılmasının ve hibe edilmesinin helâl olduğu; İbrahim’i dost edinmede geri kaldıkları için tarafsız kalanların ve bunu caiz görenlerin, Meymûn’un görüşünden dolayı tövbeye davet edilmesi

²³⁹ Şehristânî irca’nın iki manaya geldiğini ifade etmektedir. Biri tehir etmek, geciktirmek bir diğeri ise ümit vermek anlamına gelir. Bkz. *el-milel*, 162.

Bu kavram günahlarla ilgili kararın kıyamet gününe ertelenmesi ve bu dünyada, kişinin cennetlik mi cehennemlik olduğu hakkında bir görüş bildirmemek anlamını ifade eder. Bu görüşten yola çıkarak Mürcie adlı bir Fırka doğmuştur. Mürcie büyük günah sebebiyle çok sert bir tutum takınan Haricilere muhalefet eden ilk fırkadır. (Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, Ankara, 2000, s. 104 vd.)

²⁴⁰ Eş’arî, *Makâlat*, s. 123–24; Krş. Şehristânî, *el-milel*, 147–48.

²⁴¹ Bağdâdî olayı şöyle nakleder: “İbâdiyye’den İbrahim adıyla tanınan bir adam vardı. Bu şahıs, kendi mezhebinden olan bir topluluğu evine çağırılmış ve yine mezhebinden olan cariyesine bir şey emretmişti. Fakat o (emri yerine getirmede) gecikti. Bunun üzerine onu, Araplar arasında satmaya yemin etti. Fakat onlardan Meymûn adlı bir adam -Meymûniyye fırkasının kurucusu değildir.- ona dedi ki: “Mü’min bir cariyeyi nasıl olur da kâfirlere satarsın?” İbrahim cevap olarak, «Gerçek şu ki, Yüce Allah satışı helâl kılmıştır. Ayrıca Kendi dostlarımızdan olup da bizden önce geçenler de, bu işi helâl kılmışlar-“ dedi. Bunun üzerine Meymûn, onlardan ayrıldı ve diğerleri de, bu konuda kararsız kaldılar ve bu konuyu, kendi bilginlerine yazdılar. Onlar da cevap olarak, cariyenin satışının helâl olduğunu; Meymûn ile İbrahim hakkında kararsız kalanların tövbeye çağırılmasını bildirdiler. Böylece bu konuda üç fırkaya bölündüler: 1.İbrâhimiyye, 2.Meymûniyye, 3.Vâkıfa (Karar Veremeyenler). Bkz. Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*(trc. E.Ruhi Fıglalı), s. 77–78

gerektiğini söylemişlerdir. Bununla beraber onlarla birlikte tarafsız kalan ve fetvâ gelmeden önce ölen kadından uzaklaşmaları; Müslümanlığını açıkça ortaya koyduğu halde, kendisini dost edinmeyi inkâr eden tarafsızları mazur gören İbrâhim'in tövbeye davet edilmesi; açıkça küfrünü ortaya koyduğu halde Meymûn'dan uzaklaşmayı reddedip tarafsız kalanların tövbeye davet edilmesi yönünde fetvâ verdiler. Tarafsız kalanlar, tarafsızlıklarından tövbe etmediler ve görüşlerinde sabit kaldılar. Bu yüzden onlar, Vâkıfa olarak isimlendirildiler. Hâricîler, bunları kendilerinden saymayıp onlarla ilgisini kesmiştir. İbrâhim, muhâliflerinden alınan câriyenin satılmasının helâl olduğu görüşünde sâbit kalarak onu savunmaya devam etti. Meymûn ise bu konuda pişman olup tövbe etti.²⁴²

Dahhâkiyye²⁴³ fırkası, Vâkıfâ'dan ayrılmış ve dâr-ı takiyyede Müslüman bir kadının kendi toplumlarından kâfirlerle evlenmesini caiz görmüşlerdir. Aynı şekilde, dâr-ı takiyyede kendilerinden olan Müslüman bir erkeğin kendi toplumundan kâfir olan bir kadınla evlenmesini caiz görmüşlerdir. Ancak dâr-ı alâniyyede kendi hükümleri geçerli olduğu için, orada bu söz konusu evliliği helâl görmezler.

Bunlardan bir fırka, bu konuda tarafsız kalmış, böyle yapanlardan uzaklaşmamış ve “kendi toplumuzdan kâfirlerle evlenen kadınlara Müslümanların haklarından bir şey vermeyiz. Böyle bir durumdaki bir kadının ölmesi halinde onun cenaze namazını kılmayız”, diyerek, Dâhhak'ın görüşlerine karşı çıkmış onu terk etmişlerdir.²⁴⁴

Yukarıda sözü geçen üç fırka kadın meselesinde meydana gelen ihtilaftan ortaya çıkmıştır.

²⁴² Eş'arî, *Makâlat*, 110; krş. Himyerî, *Huril İyn*, 175.

²⁴³ Dahhâk b. Kays b. Sa'lebe b. Muhârib b. Fihri: Muâviye, onu Ziyâd'dan sonra Kûfe valisi yapmıştır. Daha sonraları Abdullah b. ez-Zübeyr tarafına geçmiştir. Mervân b. el-Hakem ile savaşımıştır. Mervân tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 412.

²⁴⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 111; Krş. Şehristânî, *el-Milel*, 145; Himyerî, *Huril İyn*, 176.

Ashabûn'n Nisâ denilen fırka Vakıfa'ya muhalif olanlar tarafından Ashâbu'l-Mer'e olarak isimlendirilmiştir. Vakıf'a bu konuda iki fırkaya ayrılmıştır: Bir fırka, kâfirle nikâhlanan kadını dost edinmişlerdir. Abdulcebbâr b. Süleyman'a mensup olan diğer fırka ise , kendi toplumlarından kâfirle evlenen kadından uzaklaşmıştır.

Abdulcebbâr, Sa'lebe'nin kızını istemiş, Sa'lebe de dört bin dirhem mehir talep etmiştir. Bunun üzerine Abdulcebbâr, kızın ergen olup olmadığını sormak için Ümmü Sa'id adında bir kadını, kızın annesine gönderdi. Ümmü Said, kızın annesine Abdulcebbâr'ın şu sözlerini ilettiler: "Eğer kız buluğa ermiş ve İslâm'ı kabul etmişse, onun için vereceğim mehir önemli değil." Bunun üzerine kadın, "Kızım buluğa ersin veya ermesin Müslüman'dır; onun buluğa erdiğinde İslâm'a davet edilmesi gerekmez." dedi. Başka bir defasında da Ümmü Said ile kızın annesi bu konuyu tartışırken Sa'lebe geldi ve onların tartışmasını işitti; onları bu tartışmadan menetti.

Ümmü Said ile kızın annesi bu haldeyken Abdulkerim b. Acred gelir. Sa'lebe, olayı Abdulkerim'e anlatınca, Abdulkerim de, "İslâm'a davet edilinceye kadar kızdan beri olunması gerektiğini" söyledi. Bunun üzerine Sa'lebe: "Biz, İslâm'a davet edilip Müslüman olduğu bilinmese de onu dost ediniriz." diyerek ondan uzaklaştı. Böylece daha önce Abdulkerim b. Acred ile Sa'lebe aynı fikirdeyken bu olaydan sonra görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bununla beraber Abdülcebbâr ve Sa'lebe bu meseleden dolayı birbirlerinden teberri edip, uzaklaşmışlardır.²⁴⁵

Bir rivayete göre **Bid'iyye**²⁴⁶, Ezârika ile aynı görüşleri savunmaktaydı. Ancak bu fırka mensupları, namazın sabah iki rekât, akşam iki rekât olduğunu iddia etmekteydiler.²⁴⁷

²⁴⁵ Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 112–113.

²⁴⁶ Bu fırka hakkında Şehristânî şu bilgileri aktarır: "Bunlar Yahya b. Asdem'in mensupları olup, kendilerinin inandığı gibi inananların mutlak surette cennetlik olduklarını ileri sürmüşlerdir. İman konusunda, inşallah demediklerini, zira inşallah demekle "itikat da şek ve şüphe bulunduğunu kabul etme" durumunda kalınacağını iddia etmişlerdir. Onlara göre bir kimse "İnşallah ben müminim" dese, o imanında şüpheyne düşmüş demektir. "Hâlbuki biz kesinlikle ve şüphesiz cennet ehliyiz" iddiasında bulunmuşlardır. (el-milel, s. 156).

Ashabu Salih (Salih'in Taraftarları) Salih²⁴⁸, ayrılmasına sebep görüşten farklı bir görüş ortaya koymamıştır. Onun, Sufriyye'den olduğu söylenir

Müellifimiz Eş'arî aşağıdaki fırkaları el-Yemân b. Ribâb el-Hâricî den naklen aktarır.

Hüseyniye Ebû'l-Huseyn diye bilinen bir kişiye nispet edilen fırkadır. Oluşan. Bunlar dârı, dâr-ı harb yani savaş bölgesi görüp, orada bulunanlardan ancak mihneden sonra razı olmanın caiz olduğu görüşündedirler. Bunlar, Necde'den de rivayet edildiği gibi, özellikle kendilerine uyanlar hakkında ircâ görüşünü benimseyip. Muhalliflerinden büyük günah işleyen kimselerin ise kâfir ve müşrik olduklarını kabul ederler.²⁴⁹

Şemrâhiyye: Abdullah b. Şemrâh, toplumunun kanlarının gizlilik halinde haram, dar-ı alâniyyede helâl olduğunu söylerdi. Muhallif olsalar bile hem dâr-ı takîyye hem de dâr-ı hicrette ebeveynin öldürülmesinin haram olduğunu söylemiştir. Haricîler, onu tasvip etmeyip ondan uzaklaşmıştır.²⁵⁰

Sufriyye'den bir grubun, haram olan bir günah işleyen bir kimsenin, sultanın huzuruna çıkarılıp ceza verilinceye kadar küfrünü kabul etmeme; had uygulandığında kâfir olduğu hususunda bir kısım Beyhesiyye'ye uyduklarını nakleder. Fakat

²⁴⁷ Eş'arî, *Makâlat*, s. 126; krş. Himyerî, *Huril iyn*, 178.

²⁴⁸ Şehristânî bu kişi hakkında şu bilgiyi aktarır: Salih b. Müserrih (....)Bu zat Irakeyn valisi Bişr b. Mervan'a isyan etmiş, o da Bişr b. Hâris b.Umeyre veya Eş'as b. Umeyre el-Hemedânî komutasındaki bir orduyu onun üzerine göndermiştir. Haccac'ın onunla mücadelesi sonucunda Salih, Kasru Celulâ denilen yerde yaralandı. Yerine Ebû's-sahârâ diye anılan Şebib b. Yezid b.Nuaym eş-Şeybani'yi halef tayin etti. Bu zat Kufe'yi ele geçirdi ve Haccac'ın ordusundan hepsi de ordu komutanı olan yirmi dört emiri katletti. Daha sonra mağlup olarak Ehvaz'a doğru kaçmaya başladı, Ehvaz nehrinde boğulurken “ bu aziz ve âlim olan Allah'ın takdiridir” (Yasin, 38) diyerek boğuldu. Bkz. Şehristânî, *el-Milel* (trc. Mustafa Öz) , s. 130–131.

²⁴⁹ Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 119.

²⁵⁰ Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 120; krş. Malatî, *et-Tenbîh*, 136.

Beyhesiyye, bunlar hakkında hüküm verilinceye kadar onları mü'min veya kâfir olarak isimlendirmezler. Sufriyye'den bu grup ise, had cezası uygulanıncaya kadar onlara imân ismini vermeye devam ederler.

2. 3. HARİCİLERİN ÖNE ÇIKAN GÖRÜŞLERİ

Mezhepler tarihi eserlerinde sair fırkalarda da olduğu gibi Haricîlerin görüşleri aktarılırken kaynaklar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Günümüzde halen yaşamakta olan bir Haricî fırkası olan İbadiyye dışındaki, Haricî fırkalarla ilgili bilgilerimizin tamamına yakını muhalifler tarafından ele alınmıştır. Bu sebeple mezhep taassubu, dini müdafaa, kabile rekabeti, içtimai, iktisadi, siyasi ve başka sebeplerden dolayı milel ve Nihal kitaplarında bir takım yanlış anlatışlar, fikirleri kasten ilaveli veya noksan göstermeler vardır.²⁵¹ Durum bizim bilgileri aktarırken dikkatli olmamızı gerektirmektedir.

Önceki bölümümüzde Eş'arî'nin Hâriciler'i sınıflandırmasını esas alarak Haricî fırkaları ele almaya çalışmıştık. Müellifimiz Eş'arî, Haricîleri sınıflandırırken, bir görüşle dahi ihtilafa düşen zümreleri de ayrı bir mezhep olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple çok sayıda fırka ismi saymasına sebep olmuş, bu durum Haricîlerin görüşlerini derli toplu bir şekilde vermemizi zorlaştırmıştır. Ancak mümkün olduğunca bir konuda farklı düşünen fırkaların görüşlerini derli toplu aktarmaya çalışacağız.

Önce Haricîlerin birleştikleri hususları zikredip sonra, onların siyasi ve itikadi görüşlerini ayrı başlıklar ele almaya çalışacağız.

3. 1. Haricîlerin Üzerinde İttifak Ettiği Hususlar

Eş'arî Makâlat'ında Haricîlerin sadece şu iki hususta birleştiklerini kaydeder:

1) Hz. Osman, cemel vakasında bulunan Hz. Aişe ile Talha ve Zübeyr'i bununla beraber hakeme başvurduğu için Hz. Ali ve hakeme rıza gösteren herkesi tekfir etmişlerdir.

²⁵¹ Hizmetli, “İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirlerin Üzerine Bir Deneme”, s. 659–660.

2) Zalim imama karşı çıkmayı vacip görürler

Eş'arî onların bu iki hususta birleştikleri kaydetmekle beraber onların Hz. Ali'nin küfrünün mahiyeti hakkında ve kebire işleyen kişinin durumu hakkında ihtilafa düştüklerini belirtir. Ona göre Necadat fırkası dışındaki Hâricilerin kebire işleyeninin ebedi azap göreceği meselesinde fikir birliği etmişlerdir.²⁵²

3. 2. Siyasi Görüşleri

3. 2. 1. Tahkim

Haricîlere göre iki hakem de kâfirdir. Ali de hakeme başvurduğu için kafirdir. Delil olarak ileri sürdükleri ayet şudur: “Kim Allahın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”²⁵³ Nitekim Allah asilerle savaşmayı emretmiştir. Ali savaşı terk edip hakeme başvurduğu zaman “Kim Allahın indirdiği ile hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”²⁵⁴ Ayeti gereğince Allah'ın hükmünü terk etmiş bu sebeple küfre girmiştir.²⁵⁵

²⁵² Eş'arî Makâlat, 86. Bağdadî el-Fark'ında el-Ka'bî'nin Makalât'ında şöyle dediğini zikreder: Havâric, Ali, Osman, iki hakem, Cemel'e katılanlar (Ashâbu'l-Cemel) ile iki hakemin hükmünü kabul eden herkesi ve büyük günah işleyenleri tekfir etme ve zalim imama karşı ayaklanmanın gerekliliği hususlarında birleştiklerini aktarır.(el-Fark,45). Ancak Bağdadî, Ka'bî'ye bu konuda katılmayıp, “ Bu meselenin doğrusu üstadımız Ebû'l-Hasan'ın söyledikleridir.” demiş ve bu konuda Eş'arî'ye katıldığını belirtmiştir. Ancak Şehristânî, Ka'bi gibi düşünerek onların kebire işleyeni tekfir etme konusunda fikir birliği içinde olduklarını belirtir. (el-Milel,133.). Râzî ve isferâyînî ise onların sadece: 1. H.z.Ali, Hz. Osman, Cemel vakasına katılanlar, iki hakem ve hakeme Razi olanları tekfir, 2. Ümmet-i Muhammed'den günah işleyeninin ebedi cehennemde kalacağı hususunda birleştiklerini kaydederler.(*İtikadat*, s. 46; et-*Tabsîr*, s. 26). Görüldüğü kadarıyla mezhepler tarihi alanında eser vermiş olan müellifler arasında Haricîlerin hangi hususlarda birleştiklerine dair bir fikir birliği olmamakla birlikte üzerinde birleştikleri husus, Haricîlerin Hz. Ali, Hz. Osman, iki hakem ve Cemel Vakası'na katılanları tekfir etme konusunda birleşmiş olduklarıdır.

²⁵³ *Mâide*, 47.

²⁵⁴ *Mâide*, 47.

²⁵⁵ Eş'arî, *Makâlat*, 452.

Haricîler, Ali ve iki hakemin küfrünün (mahiyeti hakkında), küfrünün şirk olup olmadığı konusunda da ihtilaf etmişlerdir. Ezarika'ya göre Ali'nin bu küfrü şirk küfrüdür. Tahkim sebebiyle Ali (r.a.)'yi ve iki hakem Ebû Musa ve Amr b. el-As'ı tekfir ederler. İbadiyye ise “Bu nimet küfrüdür, şirk küfrü değildir.”²⁵⁶ demektedir.

Havâric bu meselede yukarıdaki gibi düşünmekle beraber Ali'nin, Talha, Zübeyr ve Muavine ile yaptığı savaşta haklı olduğunu söylemişlerdir.²⁵⁷

3. 2. 2. İmamet

Bütün Haricîler, Ebû Bekir ve Ömer'in imametini kabul eder; Hz Osman'ın kendisinden intikam alınmaya götüren olaylar öncesi dönemdeki, imametini kabul etmezler. Ali'nin Hakeme başvurmadan önceki imametini kabul ederler. Tahkimi kabul edenin imametini inkâr ederler. Bu nedenle Muâviye, Amr b. el-As ve Ebû Musa el-Eş'arî'yi tekfir ederler. İmametin Kureyş mensubu veya onun dışındakilerden de, onu yerine getirebilen kimselerin hakkı olduğu görüşündedirler. Zalimin imametini ise asla caiz görmezler.

İmametle ilgili bir başka mesele de imametin lüzumudur. Haricîler arasında, Necdiyye fırkası hariç imametin lüzumu konusunda fikir birliği söz konusudur. Necdiyye ümmetin halifeye ihtiyacı olmadığını, Müslümanların Allahın kitabını tatbik edeceklerini, Allah'ın Kitab'ı bildirmediği bir imama ihtiyaç olmadığını kabul etmektedir.

Haricîler, Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarında isabetli olduğunu; ancak sonraki dönemde olaylar meydana gelince, onun azledilmesinin vacip olduğu düşüncesindedirler. Bununla beraber bir grup onun kâfir ve müşrik olduğunu, başka bir grup onun nimet küfrü içinde olduğunu söylemişlerdir.²⁵⁸

²⁵⁶ Eş'arî, *Makâlat*, 452–53.

²⁵⁷ Eş'arî, *Makâlat*, 457.

²⁵⁸ Eş'arî, *Makâlat*, 454.

Şebibiyye fırkası ve ona tabi olanlar, işlerini yürütebilen ve gerektiği zaman muhaliflerine ayaklanabildiği takdirde, kendilerinden olan bir kadının imametini caiz görmüşlerdir.²⁵⁹

Bunlara göre ister Kureyşli olsun ister herhangi bir Arap, ister bir köle oğlu olsun, kitap ve sünneti tatbik edecek herkes, her Müslüman devlet başkanı olabilir. İmam'ın Kureyş dışından birisinin olabileceğini söylerler.²⁶⁰

3. 2. 3. Takiyye

Takîyye özet olarak açık ve muhtemel bir tehlikeden korunmak maksadıyla inancın sakınılması ve gizlenmesi anlamına gelmektedir.²⁶¹ Haricîler arasında takîyye sebebiyle münakaşalar ortaya çıkmış darü-t takîyye ve darü-l aleniye gibi kavramlar ortaya çıkmıştır.

Müellifimiz, Haricîlerde takiyye anlayışının ne sebeple ortaya çıktığını belirtmez. Bu sebeple Haricîlerde takiyye anlayışı hangi sebeplerle ortaya çıkmış olduğunda değinmek yerinde olacaktır. Sıffin'da Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan Haricîler, Abdullah bin Vehb er-Rasibi başkanlığında Ali'nin ordusuna hücum ederler. Onlardan ancak birkaçı kurtulur. Bu olaydan sonra Haricîler, kendilerini muhafaza etmek için bir kısım tedbirler almak zorunda kalırlar ve bunlardan en dikkat çeken takîyyedir. Haricîler bununla, yaşadıkları toplulukta dini yaşayış ve hareketlerini gizleme amacı taşımışlardır. Bununla beraber Haricîler daha sonra takîyye hakkında farkı görüşleri ileri sürmüşleridir.

²⁵⁹ Bağdadî, *el-Fark*, 65.

²⁶⁰ Eş'arî, *Makâlat*, 461; krş. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/89; Bağdadî, *el-Fark*, 211; geniş bilgi için M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşiliği" AÜİFD, c. XXIII, Ankara, 1978, s. 162.vd.

²⁶¹ Bkz. İrfan Abdülhamid, **Dirasat fi'l-Fırak ve'l-Akaidü'l-İslamiyye**, Beyrut 1984,54; geniş bilgi için Avni İlhan, "*Takiyye Doğuşu ve Gelişmesi*", **DÜİFD**, c. II, 1985, s. 157–175.

Eş'arî, Ezârika'nın takîyye taraftarlarından uzaklaştığını belirtmekle yetinmiştir. Nafi', hiçbir şekilde takîyyeyi kabul etmemekle birlikte kaadeyi de helal görmez. Savaşa gitmeyip yerinde oturmayı açık küfür olarak görüp savaşa gitmeyenleri tekfir etmiştir.²⁶² O, takîyyenin ne sözde ne de amelde caiz olmadığını söylemiştir. Nafi, bu görüşünü Haricîlerin savaştan kaçınmayıp hepsinin isyana katılması için ortaya atmıştır.²⁶³

Müellifimiz Necde b. Amir el Hanefî taraftarları olan Necâdat'ın, dar-ı takîyyede oturanların kanlarını mallarını helal saydıklarını aktarır.²⁶⁴

Zeyd bin Asfar'ın tabileri olan Sufriyye ise bu mevzuda itidale dalmışlardır. Bunlar takîyyenin sözde ve dilde caiz olduğunu ancak amelde caiz olmadığını ileri sürmüşlerdir.²⁶⁵

İbadiyye: İbadiyye fırkası takîyye konusunda Necedat'a uyarak, can korkusu var olduğu takdirde takîyyenin söz ve amelde caiz olduğunu söyler.²⁶⁶

İbad'a²⁶⁷ göre gizlenmenin amacı, kendi devletlerini kurabilmek için takîyye politikası ile hareket edilmesi gerektiğidir.

²⁶² Bkz. İrfan Abdülhamid, *Dirasât*, 56.

²⁶³ Bkz. Mehmet Dalkılıç, **Şia, Havaric ve Ehli Sünnet'te Takîyye** (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1992, s. 49

²⁶⁴ Necde ölüm tehlikesi anında takîyyenin hem sözde hem amelde caiz olduğunu ileri sürmüştür.(İrfan Abdülhamid, *Dirasât*,56). Necde, takîyye veya ayaklanma tercihinin kişiye ait bir seçim olduğunu ileri sürmüş ancak cihada katılmanın daha faziletli olacağını söylemiştir. Delil olarak. “İnananlardan, özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile mal ve canlarıyla cihad edenleri, mertebeye, oturanlardan üstün kılmıştır. Allah hepsine de cenneti vaat etmiştir, ama Allah, cihad edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır. Allah bağışlar ve merhamet eder.”(Nisa, 95) ayetini delil gösterir.(Dalkılıç, *Takîyye*, s. 50) Nitekim Necde Nafi'nin isyanlardaki başarısızlığını ve onun vermiş olduğu zayıflığı görmüş, taraftarlarının tükenmesini önlemek için onlara müsamahalı davranmıştır. (Avni ilhan, *Takîyye*, 161)

²⁶⁵ İrfan Abdülhamid, *Dirasât*, 56.

²⁶⁶ Bkz. Fığlalı, *İbadiyenin Doğuşu*, 125.

²⁶⁷ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul, 1998, s. 36.

3. 3. İtikâdi Görüşleri

3. 3. 1. Kebire

Kebîre (çoğulu kebâir) büyük günah, mürtekib-i kebîre ise büyük günah işleyen kişi anlamına gelmektedir. Bu mesele, İslâm'da ilk itikadî görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasında gündemi belirlemiş ve hararetli tartışmalara sebep olmuş, fırkaların kendi içerisinde de tali bölünmelere de sebebiyet vermiştir.

Büyük günahların başında gelen şirki işleyeninin durumu Müslümanlar arasında hiç bir zaman tartışma konusu olmamıştır. Bu günahı irtikab edenlerin cehennemlik olduğu bütün âlimlerce kabul edilmiştir. Şirkin affedilmez bir günah olduğu Kur'an-ı Kerim'de "Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz"²⁶⁸ ayeti ile de belirtilmiştir. Bu sebeple, mürtekib-i kebire hakkındaki tartışmalar, şirkin dışında kalan adam öldürme, zina yapma, sihir yapma gibi diğer büyük günahlar etrafında olmaktadır.

Mürtekib-i kebire'nin durumu hakkında itikadî fırkalar tarafından ortaya atılan görüşler, bu fırkaların, imanın tarifi ve amelle olan ilişkisine dair kanaatlerine dayanmaktadır. Mevzuda belirleyici unsur iman amel ilişkisidir.

İslâm tarihinde ilk tekfir hareketi Haricîler ile başlamıştır.²⁶⁹ Sıffin savaşı sırasında her iki tarafı da tekfir etmişler. Kendilerinde sonra gelen bazı fırkalara örnek teşkil etmişlerdir.

Haricîler, Necdiyye fırkası hariç büyük günah işleyen kimsenin kâfir olacağını ve ebedi olarak cehennemde kalacağını iddia ederler.²⁷⁰ Bununla beraber kâfirlere, kâfirlerin azabı gibi azap edileceğini iddia ederler.²⁷¹

²⁶⁸ Nisa, 48

²⁶⁹ Topaloğlu, *Kelam İlmi*, 272; krş. M. Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (Çev. E.Ruhi Fırlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul, 1970, s. 141.

²⁷⁰ Eş'arî, *Makâlat*, 86; krş. Bağdâdî, *el-Fark*, 45.

²⁷¹ Eş'arî, *Makâlat*, 124.

Bu fırkanın Ezarika kolu, her kebirenin küfür olduğunu, büyük günah işleyen herkesin ebediyen cehennemde kalacağını söyler.²⁷²

Necadat ise, mü'minlere günahları sebebiyle Allah'ın azap edip etmeyeceğini bilmediklerini; ancak bunu yaparsa, onlara cehennemin dışında günahları kadar azap edip onlara, ebedi olarak azap etmeyeceğini ve daha sonra onları cennete sokacağını söyler. Harama küçük bir göz atan veya küçük bir yalan söyleyen ve bunlarda ısrar eden kimselerin müşrik olduğunu; ısrar etmeksizin zinâ eden, hırsızlık yapan ve içki içenin ise Müslüman olduğunu iddia ederler.²⁷³

Öte yandan İbadiyye fırkası ise, büyük günah işleyenlerin muvahhit olduğunu ancak mü'min olmadıklarını söylerler. Büyük günahın şirk küfrü değil, nimet küfrü olduğunu ve büyük günah işleyen cehennemde ebedi kalacağını söylerler.²⁷⁴

3. 3. 2. Çocuklar

Haricîler, çocuklar konusunda üç görüş ileri sürmüşlerdir:

Birinci sınıf, müşriklerin çocuklarının hükmünün babalarının hükmü gibi olduğunu, onlara cehennemde azap edileceğini söylerler. Mü'minlerin çocuklarının hükmünün de babalarının hükmü gibi olduğunu iddia ederler. Ezarika, Se'alibe, Ashabı sual, bu görüştedirler.

Bu sınıf, çocuklarının ölümünden sonra dinlerinden dönen babaları hakkında ihtilaf etmiştir: Bazıları, bu çocukların babalarının hükmüne intikal edeceklerini; bazıları ise, öldükleri zaman babalarının durumu ne ise, çocukların da aynı durumda olduklarını,

²⁷² Eş'arî, *Makâlat*, 87; Krş. Şehristânî, *el-Milel*, 141.

²⁷³ Eş'arî, *Makâlat*, 91; Krş. Şehristânî, *el-Milel*, 142-143; Bağdâdi, *el Fark*, 53; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV/184-85, 190.

²⁷⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 105, 110; krş. Şehristânî, *el-Milel*, 157; Bağdâdi, *el-Fark*, 61

babalarının görüş değiştirmesiyle babalarının durumuna intikal etmediklerini söylemiştir.

İkinci sınıf, Allah'ın, suçları olmasa bile müşriklerin çocuklarına elem vermesi de, elem vermemesi de caizdir. Müminlerin çocukları ise babaların hükümlerine tabidirler. Çünkü Allah, “İman sebebiyle zürriyetlerini de onlara kattık.”²⁷⁵ demektedir.

Üçüncü sınıf, bunlar ise - Kaderiyye'dir - Müşriklerin ve mü'minlerin çocukları cennette olduğunu söylerler.²⁷⁶

Ezarika, çocukların öldürölmesini caiz görür.

Acaride'den Saltiye “Çocuklar, akı erinceye ve İslâm'a davet edildiklerinde onu kabul edinceye kadar Müslüman değildirler.”²⁷⁷ Demektedir.

Se'alibe'nin çocuklar hakkındaki görüşlerinden birisi de, onların babalarının azaplarına ortak olmasıdır. Çünkü çocuklar, babalarının rükünlerinden bir rükündür; yani onun bir parçası durumundadır. Bu ifade ile baba ve çocuğun birbirlerinden ayrı olduklarını kastederler.²⁷⁸

Ashab-ı sual da Sa'lebe'nin “Onlar, buluğa erip kâfir oluncaya kadar mü'min çocuklardır. Kâfirlerin çocukları ise, buluğa erip Müslüman oluncaya kadar kâfirdirler.” görüşüne uyarlar.

Sufriyye ise, çocuklara azap edilmesi konusunda Ezârika ile uyuşmazlar. Zira Sufriyye taraftarları, çocuklara azap edilmesini caiz görmezler.

²⁷⁵ Tûr, 21.

²⁷⁶ Eş'arî, *Makâlat*, 125–126.

²⁷⁷ Krş. el-Bağdâdî, *el-Fark*, 97; İsferyînî, *et-Tabsîr*, 33; Râzî, *İtikâdât*, 57.

²⁷⁸ Eş'arî, *Makâlat*, 100.

3. 3. 3. Kader ve Kulların filleri

Hazimiyye'den Malumiyye ve Mechuliyye,²⁷⁹ Şuaybiyye²⁸⁰ ve Şeybâniyye, kader meselesinde aralarında az farklılık olmakla birlikte kaderi kabul edip cebre inanırlar. Bunlar şöyle demişlerdir: “Kulların fillerinin yaratıcısı Allah’tır. Allah’ın dilemesi olmadan hiçbir fiil vücuda gelmez.”

3. 3. 4. Rızık (Allah’ın Kullarını Haram ile Rızıklandırması)

Allah’ın, ele geçirdikleri ve yedikleri zaman kullarını, haram ile rızıklandırıp rızıklandırmadığı hakkında görüşler:

- Kader konusunda Mu'tezile'nin görüşüne eğilimli olanlar bunu inkâr ederler.
- Kaderi ispat eden grup ise, Allah’ın, ele geçirdikleri ve yedikleri zaman kullarını haram ile rızıklandırıdığını söylerler.²⁸¹

2. 3. 5. Seyf

Müellifimiz Eş'arî Haricilerin “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”²⁸²e dair görüşlerinden bahsetmez. Bu manada onların seyf hakkındaki görüşlerine yer verir.

²⁷⁹ Eş'arî, *Makâlat*, 96, 97; Krş. .Şehristânî, *el-Milel*, 156; Bağdadi, *el-Fark*, 58.

²⁸⁰ Eş'arî, *Makâlat*, 94.

²⁸¹ Eş'arî, *Makâlat*, 127.

²⁸² Arapça'da "bilmek, tanımak, düşünerek kavramak" anlamındaki 'irfan' kökünden gelen ma'ruf sözlükte "bilinen, tanınan, benimsenen şey" manasına gelir. "bir şeyi bilmemek, bir şey zor ve sıkıntılı olmak" gibi anlamlar taşıyan 'nükır' veya 'nekâret' kökünden gelen 'münker' ise 'tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan şey' demektir. (Mustafa Çağrı, “*Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker*” , **DİA**, XI, 138). Kur'ân'da bu iki kelime, genellikle kalıp halinde kullanılmaktadır. İlgili âyetlerden birinde şöyle denilmektedir: “Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan, Allah’a inanan hayırlı bir ümmetsiniz.” (*Âli İmran*, 110.) Ayeti gereğince her Müslüman üzerine bir vecibedir. Haricîlere göre, devletin en önemli vasfı adalet olduğundan imamın ilk işi, “el-emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibini uygulamaktır. (*Fığlâh*, “Haricîler”, s. 172.) O kadar ki Havarîcin

Haricîler, insanların kılıçla engellenmesini benimser ve caiz görürler. Ancak İbâdiyye Fırkası, insanların kılıçla engellenmesini caiz görmezler; ancak zâlim imamların ortadan kaldırılmasını, herhangi bir şeyle onların imâmlık yapmalarının engellenmesini ve imamı kılıçla veya kılıcsız olarak sıkıştırmayı caiz görürler.²⁸³

Bunun yanında Haricîlerin birçoğu şöyle derler: “ imkân bulduğumuz vakit asilere kılıç çekmemiz ve hakkı yerine getirmemiz vaciptir.” Bu görüşlerine ise, “iyi ve takva üzerinde yardımlaşın.”²⁸⁴ ; “Allah’ın emri gelinceye kadar saldıran tarafla savaşın”²⁸⁵ ve Ahdim zalimlere ulaşmaz”²⁸⁶ ayetlerini delil gösterirler.²⁸⁷

3. 3. 6. Re’y İctihadı

Haricîler, re’y içtihadı konusunda iki sınıfa ayrılmıştır.

Bunlardan biri Necedât gibi bazı Haricî gruplar ki, bunlar hükümlerde içtihadı caiz görürler.

Ezârika gibi bir kısım Haricîler ise içtihadı inkâr eder ve Kur’ân’ın zahirînin alınmasını söyler.

3. 3. 7. Tevhid ve Allah’ın Sıfatları

İbâdiyye kolunda “Azzâbe” denilen bir meclis bulunmaktadır ki, bu meclisin görevi bu prensibin gereğini yerine getirmektir. (Bu konu ile ilgili geniş bilgi için. Sabri Hizmetli, “ İbâdilikte Azzâbe”, AÜİFD, c. XXIX, 1987, s. 285–301). Mensup oldukları kabileler arasında sürekli savaş ve kan davalarının hüküm sürmesi ve oldukça zor hayat şartları altında yaşamak zorunda kalmaları, bu insanları sert tabiatlı, haşin, savaşçı ve şiddet yanlısı yapmıştır.²⁸² Bu sebeple Haricîlerin söz konusu prensibi uygulama şekilleri son derece serttir. Dışarıya karşı gösterdikleri müsamahasızlığı, kendi aralarında da tatbik etmeleri onları kendi aralarında bile fırkalaşmaya götürmüştür. O kadar ki Haricî olmayan Müslümanlarla kalmayıp kendilerine katılmayan Haricîleri bile tekfir etmişlerdir.

²⁸³ Eş‘arî, *Makâlat*, 125.

²⁸⁴ *Mâide*, 44.

²⁸⁵ *Hûcurât*, 9.

²⁸⁶ *Bakara*, 124.

²⁸⁷ Eş‘arî, *Makâlat*, 451.

Haricîler tevhid konusunda Mu'tezile gibi düşünürler. Görüşlerinin özeti şudur:

Allah birdir ve onun benzeri hiçbir şey yoktur. O işiten ve görendir. Cismi, kalıbı cüssesi, şekli, eti, kanı, şahsı yoktur. Cevher ve araz olmayıp, rengi, tadı, kokusu, sıcaklığı, soğukluğu, nemi veya kuruluğu, uzunluğu eni ve derinliği yoktur. Birleşmez ve ayrılmaz. Hareketli, sakin ve bölünen değildir. Yaratıkların sonradan olduğuna delalet eden sıfatlarla vasıflanamaz. Sonu yoktur. Üzerinden zaman geçmemiştir. Seyahat ve yönle girmek gibi şeylerle vasıflanamaz. Sınırlı olmayıp, doğmamış, doğurmamıştır. İnsanlara benzemeyip, onlarla mukayese edilemez.

Kalbe doğan ve hayal ile tasavvur edilen hiçbir şeye benzemez. Âlim, kadir, hayy olarak ezelidir. Aynı şekilde ebedidir. Gözler, onu göremez ve O'nu idrak edemez. Kulaklar onu işitemez. O, tek başına kadimdir ve ondan başka kadim yoktur. Dışında ilah olmayıp, mülkünde ortağı yoktur. Saltanatında veziri yoktur. Yaratığı şeyleri yaratmada yardımcısı yoktur. O'nun için bir şeyi yapmak, başka bir şeyi yapmaktan kolay ya da zor değildir. O'na acz ve eksiklik ulaşmaz, kendisini sonlandıran bir sınırı yoktur. Kadınlara dokunmaktan ve eş ve çocuk sahibi olmaktan uzaktır.²⁸⁸

Ayrıca Haricîler, "Allah ilim, kudret ve hayat ile değil, zatiyla Âlim, kadir ve haydır." demişlerdir. Âlim için "ilim", Kadir manasında "kudret" kelimesini kullanmışlardır. Ancak bunu hayat için, görme ve işitmesi için kullanamadılar. "Onun hayatı vardır." Yine, "O'nun görme ve işitmesi vardır." demediler.²⁸⁹

3. 3. 8.Diğer Görüşleri

Haricîlerin Buraya kadar zikretmeye çalıştığımız görüşlerinin dışında, değişik meseleler hakkında da düşünceleri vardır.

²⁸⁸Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 155–156.

²⁸⁹Bkz. Eş'arî, *Makâlat*, 164–165.

Haricîlerin tamamı Kur'an'ın yaratılmış olduğuna²⁹⁰ inanırlar. Bunun yanında Allah'ın zulme gücü yetmekle vasıflanmasını kabul etmezler.²⁹¹

Haricîlerden bir grup, Allah'ın dünya ve ahirette görülmeyeceğini, bunun, O'nun hakkında caiz olmadığını söylemişlerdir.²⁹²

Haricîler kabir azabını kabul etmeyip, bir kimsenin kabirde azap görmesini caiz görmezler.²⁹³

Yine Haricîlere göre asiler, kefenlenmez, namazları kılınmaz ve defnedilmezler. Zürriyetleri de sürgün edilir. Bunun yanında Haricîlerden bir grup muhaliflerinin hile ile öldürülmesini hatta boğularak öldürülmesini, mallarının alınmasını, aleyhlerine şahitlik yapmayı ve muhaliflerinin kadınları ile zina yapmayı mubah saymışlardır.²⁹⁴

²⁹⁰ Eş'arî, *Makâlat*, 124.

²⁹¹ Eş'arî, *Makâlat*, 125.

²⁹² Eş'arî, *Makâlat*, 216.

²⁹³ Eş'arî, *Makâlat*, 127.

²⁹⁴ Eş'arî, *Makâlat*, 465.

SONUÇ

Sosyal hâdise, olgu ve fikri akımlar tarihsel bir birikimin sonucu olup, bir anda ortaya çıkmazlar; mutlaka tarihi bir arka plana sahiptirler. İslam tarihindeki fırkalar da bir anda değil arka plandaki sebepler neticesinde ortaya çıkmıştır. İnsanlar arasındaki fitrat ve düşünce farklılıkları, bir takım dâhili ve harici etkenler, dini metinlerin yapısından kaynaklanan bazı sebepler ve Hz. Peygamber sonrası ihtilaflar bu sebeplerin başlıcalarındandır.

İslam Tarihinin seyri içerisinde bu ve benzeri sebepler dolayısıyla fırkalar teşekkül etmiş, zamanla farklı itikâdi düşüncelere sahip kişiler tarafından, ortaya koymuş oldukları görüşleri ifade etmek veya kendi görüşleri savunmak maksadıyla “makaale” tarzında eserler yazılmaya başlamıştır. Önceleri Ehl-i Sünnet dışındaki mezhep mensuplarınca yazılmaya başlanan bu küçük eserler, Ehl-i Sünnete mensup kişilerce de kaleme alınmaya başlanmıştır. Ehl-i sünnette mensup olup bu tarz eser yazan kişilerin başında Ebû-l-Hasan el-Eş'ârî gelmektedir.

Eş'arî (260/873–74) yılında Basra'da doğmuştur. Babasının vefatından sonra annesinin Basralı Mu'tezilî âlimlerden Ali el-Cübbâi ile evlenmesiyle onun himayesinde yetişmiştir. Bu durum, onun gençlik yıllarındaki kelâmî görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu sebeptendir ki, gençlik dönemi eserlerini Mu'tezilî etkide yazmıştır. Ali el-Cübbai'den kelim tahsil ederken bazı Sünnî âlimlerden fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Önceleri Mu'tezilî hocası Ali el-Cübbâi'ye tabii iken daha sonra selef itikâdını benimsemiş, sonraları kendinse nispet edilecek Eş'arîyye mezhebini temellendirmiştir.

Eş'arî Hadis, tefsir, fıkıh, usul-i fıkıh, cedel gibi İlimlerle ilgilenmiş ve bu alanlarda da eserler vermiş olmasına karşın asıl şöhretini kelâm ve itikadî mezhepler alanında yaptığı çalışmalarla kazanmıştır. Nitekim kaleme almış olduğu Makâlâtü'l-İslâmiyyin adlı eseri Mezhepler Tarihi alanında günümüze ulaşan en objektif eserlerdendir.

Eş'arî, Ehl-i Sünnet'e muhalefet eden İslam fırkalarından ve ihtilaflarından söz ettiği için, eserine "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l Musâllîn" ismini vermiştir. Eş'arî eserinin başında, onu kaleme alırken, ele alınış amacını ve kullanmış olduğu yöntemi belirtmiş, tanıtmak istediği mezhepleri doğru bir şekilde açıklayacağını, hiçbir müdahale, eksiltme veya eklentide bulunmayacağını ifade etmiştir. Müellifimiz gerçekten bu ifadesine sadık kalmıştır. Nitekim eser, baştan sona kadar incelenecek olursa, müellifin kendisine ait yorumların sayısının on taneyi geçmediği görülecektir.

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn'i iki bölüm halinde incelemek mümkündür. Birinci bölümde Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan hilâfet meselesindeki anlaşmazlıklara, Sıffin Savaşı ve Hâriciler'in ortaya çıkışına kısaca temas eder. Daha sonra, Müslümanların ayrılmış olduğu mezhepleri on grup halinde sıralar. Bu fırkalar: Şîa, Haricîler, Mürcîe, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâbü'l Hadîs ve Küllâbiyye'dir.

Eserin ikinci bölümünde ise felsefi ihtilaflar, tabiiyyat ve ilahiyat meseleleri üzerinde durulmuştur. Cevher, araz ve cismin teşekkülü, hareket ve sükûn, evrenin yaratılmışlığı konuları ile başlanmıştır. Tekvin, beka-fena, insanın irade sıfatı, duyular ve idrak, kabir azabı, cin, şeytan, melek, sihir, söz vb. konulara temas edilir. Tahkim ve imamet meseleleri hakkında da kısaca bilgi verilmiştir.

Eserde, mezhepler fırkalara ayrılmış, sıralanmış, fırkaların isimlendirme sebepleri, kime mensup oldukları ve mezhep kurucularının ne gibi iddialar ortaya attıkları ve mezhep mensuplarının ne gibi fikirlere sahip oldukları, onları muhaliflerinden ayıran diğer has fikirleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında müellif ele aldığı mezheplerin oluşum sebeplerinden bahsetmemiş, olayları sadece olduğu gibi anlatmıştır.

Her ne kadar Makâlât'ta fırka veya görüş tekrarları, tertip düzensizliği gibi telif eksiklikleri olsa da, eserin İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemi büyüktür. Müellifin, eserinin başında zikrettiği, mezhepler tarihi yazımına ilişkin üslup tarifine uyduğunu söyleyebiliriz. Bu yönüyle Eş'arî günümüz sosyal bilim metodolojisinin

temel unsurlarından olan objektiflik ilkesine bağılı kalarak, İslam mezhepleri tarihindeki müstesna yerini almıştır.

Eş'arî'nin Makalat'ında zikrettiğı fırkalardan birisi Haricîler'dir. Müellif Haricîlerin ortaya çıkışına kısaca temas etmiştir. Müellifimiz diğeri tarihçiler gibi, Haricilerin ortaya çıkışını Sıffin savaşı sırasında gelişen hadiselerle bağlamış, ancak bu fırkanın ortaya çıkmasına sebep alan diğeri etkenler üzerinde durmamıştır. Tahkim Hadisesine değinmiş, Sıffin sonrasındaki Hz. Ali'nin Haricilerle olan mücadelesini de nakletmiştir.

Müellifimiz, Haricîleri herhangi bir sayı sınırlamasına bağılı kalmaksızın tasnif etmeye çalışmıştır. Bununla beraber Ezarika, İbadiyye, Suffriyye ve Necdiyye'yi Haricîlerin görüşlerinin esasını oluşturan dört fırka olarak zikreder. Bununla beraber "usul" olarak tabir edilen bu dört fırkadan Ezarika, İbadiyye ve Necdiyye fırkaları hariç diğeri bütün fırkaların Suffriyye'den çıktığını belirtir. Nitekim Haricîler dikkatli incelendiğinde, müellif bazı fırkalardan bahsederken fırka kurucusunun Suffriyye'den ayrıldığını belirtir.

Eş'arî, Haricîleri sınıflandırırken diğeri müelliflere kıyasla karşımıza iki misli fırka çıkarır. Bunun sebebi de bir fırkadan bir farklı bir görüşle dahi ayrılan veya ihtilafa düşen kişi ve grupları ayrı birer fırka olarak ele almasıdır. Bazı fırkaları hikâyeye etmekle yetinirken bazılarının ise sadece görüşlerini saymakla yetinir.

Eş'arî'ye göre Haricîler, Hz. Osman, Cemel Vak'ası'nda bulunan Hz. Ayşe ile Talha ve Zübeyr'i, hakeme başvurduğu için Hz. Ali ve hakeme rıza gösteren herkesi tekfir ederler. Bununla birlikte, Zalim imama karşı çıkmayı da vacip görmüşlerdir. Müellif Haricilerin kebir, kader, rızık, rey içtihadı, tahkim, imamet, tevhid, takiyye ve çocuklar hakkındaki görüşlerini de ele almıştır. Haricîlerin hâkim oldukları bölgeleri el-Cezîre, Musûl, Ammân, Hadramut, Mağrib'in ve Horasan'ın bazı nahiyeleri olarak zikretmiştir.

KAYNAKÇA

AKOĞLU, Muharrem, “Hariciliğin Ortaya Çıkmasında Sosyo-Kültürel Faktörler”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 9, Kayseri 2000, s. 503–522.

ALGÜL, Hüseyin, “Fedek”, **DİA**, XII, s. 294–295.

ALTIKULAÇ, Tayyar, “İkrime el-Berberî”, **DİA**, XXII, s.42.

APAK, Adem, **Asabiyet Ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri**, İstanbul 2004.

AYDINLI, Osman, **İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf**, Ankara 2001.

BAĞDADI, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir Abdülkahir, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (thk. Muhammed Zahi Zahid el-Kevseri), (y.y.) 1948.

....., **Mezhepler arasındaki farklar: el-fark Beyne'l-Fırak**(trc. Ethem Ruhi Fırlalı) , Ankara 2001.

BARDAKOĞLU, Ali, “Had” , **DİA**, XIV, s.547–551.

BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, **Sahih-İ Buhari ve Tercemesi**, (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul 1988

CABİRİ, Muhammed Abid, **Arap-İslam Aklının Oluşumu**, (trc. İbrahim AKBABA), İstanbul 2000.

CÜBRAN, Mesud, **er-Raid : Mu'cem Lûgavi Asri**, Beyrut 1986.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Emir bi’l-Ma’rûf Nehiy ani’l-Münker”, **DİA**, XI, s.138.

DALKILIÇ, Mehmet, **Şia, Havaric Ve Ehl-i Sünnette Takıyye**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1992.

DEMİRCAN, Adnan, **Haricilerin Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul 1996.

DİNEVERİ, Ebu Hanife Ahmed b. Davud b. Venend, **Ahbarü't-Tival**, (thk. Abdülmün'im Amir), Bağdad, ts.

EBU ZEHRA, Muhammed, **İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi**, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970.

EŞ'ARİ, Ebü'l-Hasan Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak, **Makalatü'l-İslâmiyyin ve'htilafü'l-Musallin**, (thk. Hellmut Ritter), Wiesbaden 1963.

....., **Makalatü'l-İslâmiyyin ve'htilafü'l-Musallin**, (thk. M. Muhyiddin Adülhamid), Beyrut 1999

....., **El-İbane An Usuli'd-Diyane**, (thk. Abdülkadir Arnaut), Dimaşk, ts.

....., **İlk dönem İslam mezhepleri**, (çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın), İstanbul 2005.

....., **el-Luma fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida**, Kahire 1975.

FİĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İstanbul 2001

....., “Abdullah b. İbaz”, **DİA**, I,109

....., “İbaziyye”, **DİA**, XIX,s.257–261.

....., “Fığlalı Abdullah b. Vehb er-Râsibî”, **DİA**, I/141–42

....., “Hâricîler”, **DİA**, İstanbul 1997, XVI, s.169.

....., “İbn Mülcem”, **DİA**, XX,s.220.

....., “Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, **AÜİFD**, Ankara 1978, c. XXII, s. 246-275.

....., Ethem Ruhi, “ Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”, **İslami İlimler Dergisi**, Sayı 4, Ankara 1980, s.115-131

....., **İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara 1983.

el-HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, **Mu'cemü'l-Büldan**, Beyrut ts.

HAMİDULLAH, Muhammed **İslam Peygamberi**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 2002.

HATİPOĞLU, Mehmet Said, “Hilafetin Kureyşiliği” **AÜİFD**, cilt XXIII, Ankara 1978, 121-213.

HİMYERÎ, Ebu Said Nişvan b. Said b. Nişvan, **el-Hurü'l-ıyn**, (thk. Kemal Mustafa), Kahire 1948.

HİZMETLİ, Sabri, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz.Osman’ın Öldürülmesi” , **AÜİFD**, c.XXVII,

....., “İbâdilikte Azzâbe”, **AÜİFD**, c. XXIX, Ankara 1987, s. 285-301.
Ankara, 1985, s.149–176.

....., “İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, **AÜİFD**, c. XXVI, Ankara, s.653-680.

İBN ASAKİR, Ebü'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah, **Teybîn-ü Kezibi'l-Müfteri Fima Nusibe İle'l-İmam Ebi'l-Hasan**, 3. bs. Beyrut 1984.

İBN DÜREYD, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri, **el-İştikak**, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1958.

İBN EBÜ'L-HADİD, **Ebu** Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah, **Şerhu Nehci'l-Belaga**, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), 2. bs., Beyrut 1965.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, **Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zaman**, (thk. İhsan Abbas), Beyrut (ts.).

İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri, **el-Fasl Fi'l-Milel Ve'l-Ehva ve'n-Nihal**, Beyrut 1986.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, **el-Bidaye Ve'n-Nihaye**, Beyrut 1981.

İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-Maârif** (thk. Servet Ukkase), Kahire 1969.

İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, **Lisanü'l-Arab**, Beyrut, ts.

İbn SA'D, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, **et-Tabakatü'l-Kübra** (thk. Osman Abbas), Beyrut 1968.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, **el-Kamil Fi't-Tarih**, (thk. Halil Me'mun Şiha), Beyrut 2002.

İBNÜ'L-İMAD, **Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed**, **Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb**, I-IV, Beyrut (ts.).

İBNÜ'L-MURTAZA, Ahmed b. Yahya, **Tabakatü'l-Mu'tezile** (thk. Susanna Diwald Wilzer), Beyrut 1961.

İBNÜ'N-NEDİM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, **el-Fihrist**, Beyrut 1978.

İLHAN, Avni, "Takiyye Doğuşu Gelişmesi" , **DÜİFD**, c. II, 1985 s.157–175.

İRFAN, Abdülhamid, **İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları** (trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 1994

....., **Dirasat Fi'l-Fırak Ve'l-Akaidü'l-İslamiyye**, Beyrut 1984

....., "Cebriyye", **DİA**, VII, 204–208

....., "Eş'ari, Ebü'l-Hasan", **DİA**, XX, 444–447

İSFERAYİNİ, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir, **et-Tebzir Fi'd-Din Ve Temyizü'l-Fırkatî'n-Naciye Anî'l-Fırak'ıl Halikin** (yay. Muhammed Kevseri), (y.y.) 1940.

İSNEVÎ, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. El-hasan, **Tabakatü's-Şafiyye**, I-II ,(thk. Abdullah Muhammed Cuburi), Riyad 1981.

KAHRAMAN, Yusuf, **Abdülkâhir el-Bağdadî, Şehristani ve İbn Hazm'ın İslam Mezheplerini Tasnif Yöntemleri** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),İstanbul 2003.

KATİB, Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, **Keşfü'z-Zünun An Esamî'l-Kütüb ve'l-Fünun** (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge) Ankara 1941.

KEHHALE, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-Müellifin: Teracimu Musannifi'l-Kütübî'l-Arabiyye**, Beyrut 1957.

KUMMÎ, Abbas, **el-Küna ve'l-Elkab**, Beyrut 1983.

KUTLU, Sönmez, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", **İslamiyat**, sayı 4, Ankara 2001, s. 15–36

....., **Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcîe ve Tesirleri**, Ankara 2000.

KUTLUAY, Yaşar, **Tarihte Ve Günümüzde İslam Mezhepleri**, Ankara 1968.

MALATÎ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, **et-Tenbih ve'r-Red Ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bida'**, (tsh. Sven Dederling) İstanbul 1936.

MES'UDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Murucü'z-Zehab ve Maadinü'l-Cevher**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), (y.y.) 1964.

MİNKARİ, Ebü'l-Fazl , **Vak'atu Sıffin**, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1981.

MÜBERRED, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdi, **el-Kamil fi'l Luğa**, Mısır, 1355–6.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, **Tercümetü Sahihi Müslim ve Şerhühu**, (thk. Ahmet Davudoğlu), İstanbul 1974.

NESAI, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, **Sünenü'n-Nesei**, (şrh. Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti, (çev. A. Muhtar Büyükçınar ve Diğerleri), İstanbul 1981.

NU'AYMİ, Selim, “Haricliğin Doğuşu”, (çev. Harun yıldız), **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.X,Samsun 1998, s.513–536.

ONAT, Hasan, “Makâlatü'l İslamiyyin”, **DİA**, XXVII, s.406–407.

ÖZ, Mustafa, “Mezhep Kavramı Üzerine”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ankara 2002,cilt 15,sayı 1–2,s.304–308.

....., “ İsti'râz”, **DİA** XXIII, s.374

....., “ kaade”, **DİA** XXIII, s.589

....., “ Acârîde”, **DİA**, I, s. 318–19

....., “ Atıyye b. Esved”, **DİA**, IV, s.63.

....., “ Azârika”,**DİA**, XII, s. 44-45

....., “ Beyhesiyye”, **DİA**, VI, s. 65

....., “ Ezârika”, **DİA**, XII, s. 45–46

....., “ Katarî b. Fucâe”, **DİA**, XXV, s.31-2.

....., “ Muhakkime-i Ūlâ” **DİA**, XXX, s.398-399.

....., ” Kurra’ ”,**Dİ A**, XXVI, 445

RAZİ, Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, **İ'tikadat Fırakı Müslimin Ve'l-Müşrikin**, (thk. Ali Sami Naşir), Beyrut 1982.

RİTTER, Hellmut "Eş'ari", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1988.

SARIKAYA, Mehmet Saffet, **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Isparta (y.y.), 2003.

SEM'ANİ, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi, **el-Ensab**, (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi el-Yemani), 2. bs., Beyrut 1980.

SERİNSU, Ahmet Nedim, "Kerabisi", **DİA**, XXV, s.264.

ŞEHRİSTANİ, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Emir Ali Mehna ve Ali Hasan faere Beyrut, 2001.

....., **İslam mezhepleri** (trc. Mustafa ÖZ) İstanbul 2005.

TABERİ, Ebu Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerir b. Yezid, **Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk**, Beyrut 1987.

Thomson, William, (Çev. Adil Özdemir) "İslam ve Mezhepleri", **DEÜİF**, I, 1983, İzmir 313-332.

TOPALOĞLU, Bekir, **Kelam İlmi: Giriş**, İstanbul 1996.

TURAN, Ahmet, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Samsun, 1993.

UZUNPOSTALCI, Mustafa, "Amr b. Dınâr", **DİA**, III, s.82.

WATT, W. Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul 1998.

YA'KUBİ, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, **Tarihü'l-Yakubi**, Beyrut, ts.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “İbn Küllab” , **DİA**, **XX**,155–157.

YAZICIOĞLU, Mustafa Said, “Eş’ari’nin Hayatı” , **A.Ü.İ.F.D**,Ankara, 1981, c.XXV, s.457–475.

YILDIZ, Harun, **Din Siyaset İdeoloji: Haricilik Düşüncesinin Doğuşu**, Samsun 1999.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, **Ebu’l-Feth Şehristani: Milel Ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme Ve Mezheplerin Tetkikinde Usul** (yay. Haz. Murat Memiş), Ankara 2002.

YURDAGÜR, Metin, “Ebu Hüzeyl el-Allâf”, **DİA**, X, s. 330–332.

ZEYDAN, Corci, **el-‘Arab Kable'l-İslam**, Beyrut (ts.).

ZİRİKLİ, Hayreddin, **el-A'lam: Kamusu Teracimi li-Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa**, Kahire 1954.